

LANGAZ KREOL

LANGAZ MARON

Etymologie, Langue-base, deux concepts coloniaux

Emmanuel Richon

Du même auteur

aux éditions L'Harmattan,

-*Les Poèmes Mascarins de Charles Baudelaire*, 1993, Paris, 216 pp.

-*Belle d'Abandon, Charles Baudelaire et Jeanne Duval, Portrait*, 1998, Paris, 486 pp.

-thèse de troisième cycle universitaire à l'I.U.F.M. de Saint Denis de La Réunion, *Le Mot et l'Écrit chez l'Enfant créolophone*, 1996. 50 pp.

aux éditions Sham's,

-*Les Escales de Baudelaire dans l'Océan Indien*, 2000, St Denis de La Réunion 200 pp.

aux éditions de l'Océan Indien,

-*Duraisamy Vandayar, Histoires d'un tableau*, 1999, Port-Louis. 60pp.

-*L'aide mauricienne aux Réunionnais durant l'épidémie de choléra de 1828, tableau de L.A. Roussin, Histoires d'un tableau*, 2000, Port-Louis. 60 pp.

A Virgile, Loys, Priam
qui apprend à parler créole et français et qui s'en porte à
merveille, tout comme sa grande sœur Sélina, ... merci.

Pu Virgile, Loys, Priam
ki pe anprann koz franse ek kreol e ki byin kontan sa, parey
kuma so gran ser Selina, ... mersi.

LANGAZ KREOL

LANGAZ MARON

Etimoloji, “lang-baz”, de konsep kolonyal

Emmanuel Richon

Etimoloji, enn syans kolonyal

Etimoloji, li enn syans ki so bi mem, ziska aster, li konsis pu sers bann mo zot lorizinn. Sa syans la so baz, se enn ta reg lor fonetik ek sinifikasyon bann mo la. Antan ki enn syans, li bizin pran kont tu

bakgrawnn istorik, zeografik ek sosyal. Etimoloji so lintere, li pa neserma lor letid langaz, antan ki langaz li enn fenomenn sosyal, li plito enn keston mo, sak mo so lorizinn ek so evolision.

Kuma etimoloji pe sers ki mo la pe desann depi ki mo la, ki so lorizinn, ki sann la so papa, ki sann la so piti, li ena zis enn vizyon vertikal lor langaz. Etimoloji, li pa nèt, li pa enn letid ninport, ki, wadire, pena okenn konsekans. Okontrer, dan enn sertenn manyer, li byen byen pros ek zenealozi. Parey kuma sa lot syans la, li usi li pe rod bann anset, bann rasinn, bann paran, bann kuzin sak mo, kumadir pedigree sak mo. Li usi, li pe sers enn sel lorizinn, inik, enn sel lasurs, enn rasinn pir dan langaz, tu sa la ek enn diskur, ek bann nide, parfwa byen byen pa kler ek malang malang.

Dayer, zenealozi li mem, dan letan lontan, li ti tuzur integre ansam ek bann sistem klasifikasyon ki parfwa, ti mem ena bann konsekans byen kriminel. Etimoloji, se enn zafer ki pe koresponn ek enn sertenn fasonpanse dan loksidan. Sa manyer li pe sers enn lorizinn byen pir pu sak mo, pandan buku banane, li ti form parti bann diskur rasis ki ti ena lor diferan langaz imin. Li pa ti enn matyer separe ki pa ti ena okenn rapor avek bann gran krim ki finn sakuy limanite so listwar, kuma esklavaz, latret, shoa, zenosid, ...okontrer, sa syans la inn servi byen suvan pu bann diskur rasis gany zot baz lor bann mansonz filozofik.

Dan Lafrans, ena enn bann ki patryot ekstremis, zot pe koz pu met deor tu bann mo sorti angle. Claude Duneton, li pe pleny forfor ki langaz franse inn fini "kolonize". An mem tan, kote Lamerik, ena enn lot bann ki pe propoz met bann mo franse deor depi zot angle. Byen sir, tu sa bann nide la zot fantasma, langaz nu mama, nu langaz maternal, li fer parti nu bakgrawnn kiltirel, lingwistik ek politik, zot maymaye ansam. Tu bann tamasa lor keston bann mo, zot blize tus keston idantite dimunn. Par ekzanp, an franse, « fax » ek « manager », zot kareman interdi, alors ki zot sort depi angle, me angle li mem inn anprint zot depi langaz franse lontan. Sa pe montr nu nonsens tu sa bann keston la.

Theodor Adorno, li enn filozof seleb, byen koni dan enn grup ki apel lekol Frankfor, li nn byen reysi montre kuma enn sinp konsep, enn sinp nide, « otantisite », kuma dimunn ti pe servi li ninport, sirtu so kontanporin, Martin Heidegger, li nn montre kuma sa mo la ti pe maske bann lezot nide byen byen grav kuma اساسinn dimunn ek bann krim rasis.

Etimoloji, kuma dimunn inn servi sa « syans » la dan 19em syek ek 20em syek, li ena so par responsabilite dan konstriksyon tu bann krim istorik pandan sa lepok la.

Si nu pran langaz kreol ek langaz kreol morisyen an partikilye, manyer dimunn inn servi etimoloji dan tu bann letid istorik ki dimunn finn ponn lor langaz sa pei la, li ti ena usi so tandans pu gany sa rasism la so mark, so lanprint, so linflyans, ek an retur, li ti servi pu anrasi sa bann teori rasis lor langaz kreol. Dayer, si nu konsider ki dan lorizinn langaz kreol, ena enn desirir ki dan so fondman mem, enn desirir lingwistik ek kiltirel, etimoloji, par so fonksyon mem, li ti pe viz pu retabli enn kontinite, pu mazinn li.

Sa resers sistematik pu mazinn enn kontinite depi enn langaz roman dan langaz kreol, li ti enn krim par limem, parski li vize pu fer disparet enn krim, pu kasyet li. Apre sa, etimoloji, li tultan pe rod fer langaz kreol depann lor langaz franse net, li tultan pe konpar li, li tultan pran franse kuma enn referans e li pa pran an konsiderasyon sa kupir, sa desirir, sa kasir la kuma enn fondman mem, ofe, li pa admet lotonomi langaz kreol.

Ziska bann lane swasantdis, etimoloji ti pe opere dan enn manyer klasik klasik, li pa ti pe admet metisaz kiltirel : napa ti ena okenn etimoloji miks, lasurs la ti bizin enn sel, napa ti ena okenn posibilite pu admet bann mo dan diferan langaz kapav krwaze enn avek lot pu kre enn nuvo mo. Langaz kreol, zot ti pe apel li “enn langaz batav”, zot ti pe kalifye li “ibrid”.

« Lorizinn leksik, li franse mem »

Tuzur etimoloji ti pe get langaz kreol ek enn vizyon relye ar langaz franse, bann rapor ant sa de langaz la ti fer tultan tultan e sa ti pe kre bann nosyon yerarsik, ek sa tuzur dan sans wannwe. Langaz kreol, dan sa vizyon etimoloji la, li ti pe rant dan enn relasyon depandans sere sere, li ti pe fer krwar ki kreol kuma dir pran so lasurs mem depi dan franse, antuka pu tu so leksik, setadir so vokabiler. Tuzur etimoloji ti pe rod seki parey mem an kreol ek franse.

Dayer, pu buku intelektuel morisyin, lavenir langaz kreol li marye kole, li relye ek langaz franse. Par ekzanp, tann enn ti kut seki Benjamin Moutou ti pe ekrir dan enn liv resan¹: Destin langaz kreol, nu kapav konpar li ek enn zanfan : letan li krwar li tro for, li tro gran, lerla li desid pu tuy so mama, selman kan sann la mor, li mem gany so tur pu mor. »

Azordizur, tu dimunn pe admet ki plis ki 85 % vokabiler langaz kreol morisyen sort depi franse u swa « vye franse », plipar bann lingwis pans sa, lerla tu popilasyon ena sa manyerpanse la usi parski sa paret normal, pa kas latet ar sa ... Evidaman, u pu kapav truv enn de iniversiter ki plis uver, zot pu fer u remarke ki latin ek franse, de langaz byen diferan, malgre lefet ki 90% bann mo franse sorti depi dan latin, seki permet zot afirm kreol la so stati langaz.

Telma dimunnpanse ki ena enn relasyon paran/zanfan ant franse ek kreol, ki buku lingwis ti pran desizyon pu klas bann langaz kreol, kili Losean Indyin u swa Karaïb, kuma enn grup langaz ki bizin klase dan bann langaz roman, roman ule dir tu bann langaz ki pe desann depi latin. Mazine ! apre « nos ancêtres les Gaulois² » ! Nu bizin relev konklizyon enn liv R. Chaudenson³ dan so dernye laliny, li deklar sa mem : « Bann langaz kreol Losean Indyin, bizin klas zot parmi bann koze roman, mem si bizin rezerv zot enn plas apar dan sa grup la aköz manyer zot inn forme ek tu zot karakteristik striktirel ki spesyal spesyal. »

---

¹ *Les Chrétiens de l'Île Maurice*, Best Graphics Ltd, 1996, Port-Louis.

² Dan enn lepok lontan ki pa sitan lontan ki sa, bann Antiye, bann Reyone, bann Giyane ti pe aprann istwar dan lekol parey kuma bann Franse metropol dan Lafrans mem.

³ Robert Chaudenson, *Le Lexique du Parler Créole de la Réunion*, edisyon Honoré Champion, 1974, Paris.

Purtan, si nu le truv kler, bizin dir ki sa filyasyon ant franse ek latin, li pena okenn rapor avek sa lyez istorik ki kapav ena ant kiltir franse ek kiltir kreol. Par ekzanp, letan ki sa finn pran pu sa langaz la finn kre, pena foto : dan enn ka plizyer syek, dan lot ka pa plis ki sinkant banane. Fode pa blye usi ki bann kondisyon pu sak langaz finn ne, pa parey ditu : dan premye ka, enn evolisyon byin lant, byin regilye, lor plizyer syek, anplis sa, ek enn lekritir byin anplas, par kont, dan ka langaz kreol, enn konstrikasyon lor enn peryod byin byin kurt, dan konteks enn sosyete esklavaz, kot okenn lekritir napa ti ena, dan enn sosyete oral mem, pa kapav konpare mem.

Dayer, bizin note ki pasaz sipoze ant latin/franse ek franse/kreol, li pa prodir mem apresyasyon depi bann syantifik : dan enn ka zot pe koz independans ek lotonomi enn nuvo langaz apar ek vye la, dan lot, o kontrer, zot koz lor enn langaz ki pa enn langaz, ki pe depann lor enn lot pu tu so leksik, enn « demi-langaz », enn « presk-langaz », enn « broken-langaz ». Letan dimunn rekonet li kuma enn langaz, lerla plipar vinn dir ki li poz problem kan mem, parski li pa enn langaz ekri, lerla zot tret li ek mepri.⁴

Dan sa kondisyon la, kreol vinn zis enn franse modifye, enn franse sinplifye, sa sinplifikasyon dayer, li sipoze kuma enn pert, enn franse diminye⁵. Akut sa sitasyon : « Apart enn bann mo dan domenn zanimo u swa plant ek pye, dan vokabiler kreol, ki li morisyin, ki li aysyin, ki li reyone, li pa dwa narnye ek bann dimunn ki pa blan, li pa dwa narnye ar bann esklav. »⁶

« Non do !, langaz popiler burbone, langaz kreol, li pa dwa narnye ar bann dyalek ova u swa langaz bann Makwa⁷, kreol, li franse net, enn franse in pe drol, barok, me byin zoli e byin du. »⁸

Nu bizin not sa nide ki finn fann inpe partu partu, setadir kumkwa « kreol morisyin, inn ne akoz bann zefor bann ansyin esklav finn fer pu koz langaz zot met, langaz franse. »⁹

---

⁴ alors ki plipar letan, se sa mepri la em ki lakoz lefe ki pa ti ena ekri.

⁵ Sa tez la inn finn devlope par J. Faine dan *Le Créole dans l'Univers, Etudes comparatives des parlers français créoles*, kot li sey pruv absans bann inflians afriken lor bann langaz kreol.

⁶ J. Faine, p.133.

⁷ bann lepep Madagaskar ek Mazambik.

⁸ *Le Patois de l'île Bourbon*, B.S.A., 1884, pp.179-239.

⁹ Premye fraz enn tez doktora 3em sik, Iniversite Paul Valéry, Montpellier, par B.L. Pudaruth, 1972.

Mem bann lingwis serye ek kare kare, zot pe koz enn « lang-baz » ek enn « lang-sib », seki plis resan pe vinn sers tu so bann mo dan premye la kuma urit vid krab. Me zot pa pe rann kont ki letan zot pe rod retras tu sa bann lorizinn franse la andan bann mo kreol, zot pe nye tu lor verite lesklavaz, zot pe fer kumadir zame pa ti ena okenn desirir, okenn kupir, okenn kasir, an tu ka, mem si ti ena enn kupir, zame li pa finn afekte langaz la so lorizinn.

Lerla, laplipar lingwis, zot ena tandans usi pu regroup bann diferan langaz kreol an fonksyon zot sipoze « lang-baz ». Ena mem lingwis pe koz « kreol-franse » (bann kreol aysin, antiye, ek tu kreol Losean Indyin), zot fer enn distinksyon ek bann « kreol-angle » (Zamaik, Away, Giyana), bann « kreol-espanyol » (palankwero dan Kolonbi, chabacano dan Filipinn), bann « kreol-olande » (kuma « negerhollands », sort bann zil vyerz), anfin, bann « kreol-portige » (par ekzanp, Kap Verdyin, Sao-Tome, Gine-Bisao). U kone, ena plis ki de san langaz kreol ek pidjinn, me tuzur bann lingwis pe etidye zot an fonksyon zot « lang-baz » sort dan Lerop e zame zame pa remet sa fonksyonman la an kestyon.

Pa pran kont bann lezot inflians

Letan enn bann serser pe sey rekolt bann mo dan langaz kreol ki pa franse, mem si zot lintansyon bon e zot fer sa ek buku kuraz, dan final, zot blize rekonet ki sa bann mo la zot mwens mem e finalman, zot demonstrasyon pe servi bann detrakter langaz kreol pu dir ki desideman, linflyans leksik franse, li enorm.

Avek letan, kumsa mem, nu tu finn ariv kone ki langaz kikuyu dan Mozanbik inn donn « makutu », « mokaambo », nu kone ki wolof dan Senegal finn donn nu « wati-wala », swaili finn aport bann mo kuma « bilinbi », « kayanbe », « papang », malgas inn donn « tanbav », « lapang », « mazavaru », « fanguren », « urit », « fatak » ... An plis sa, nu tu kone ki ena buku landrwa dan Maurice ki port enn non afriken, malgas u swa indyin, kuma radye Makonde, kaskad Dyamamuv, vilaz Kongoma, vilaz Malenga, krater Kanaka, Kewal Nagar ek buku lezot ankor ... Selma, malgre sa, mem si nu met tu sa bann mo la butanbut, mem si nu afirm ki sa bann mo la byin byin inportan, li pa pu sanz lefe ki zot byin rar mem.

Malgre sa merit ki sa bann lingwis ti ena pu al lapes tu sa leksik la, ek ki pasyans, zot lintansyon ti bon, me zot metod pa sanze e zot pa pe sort dan sa kad etimoloji oksidantal la, li tuzur enn sistem filyasyon sinp, direk ek vertikal (wannwe) nek sa sistem etimoloji ki zot kone. Ziska asterla, okenn lezot sema pa finn aplike ki ti pu spesifik pu langaz kreol, u swa enn sistem adapte. Non, se mem sistem ki finn aplike lor bann langaz pandan plizyer syek ki finn servi pu bann langaz kreol, san pran okenn kont lefe ki langaz kreol so lorizinn li pena okenn pwin komin ek sa bann vye langaz la. Lerla, tu lingwis ek apre sa tu popilasyon inn fini ariv admet ki lorizinn leksik kreol, li dan langaz franse, san okenn posibilite pu kapav remet sa an kestyon. Enn sel zafer ki ankor kapav diskite, se dan ki pursantaz ekzak sa lorizinn sitye : tanto ena dir 85%, tanto 90%, parfwa 95%, li depann ki oter pe koze.

Si nu rezim sityasyon azordizur, kapav dir ena plizyer kuran parmi bann lingwis kreolis :

1/ premye kuran, se kuran « afro-zenetik », ena dimunn apel li usi « substratiste »¹⁰. Dan sa kuran la, plipar bann lingwis panse ki langaz bann esklav, zot inn servi pu kre bann striktir sintaks ek bann striktir konzizezon. Par kont, plipar, zot admet ki leksik li tuzur sort depi franse.

2/ dezyem, li apel « eurozenetik », li apel usi « romaniste » parski li konsider bann langaz kreol kuma dir pe dekul depi langaz franse direk. Kili « vye franse » u franse, pu bann la, langaz kreol sort ladan, pena pu diskite. Robert Chaudenson li mem plis reprezantan sa tandans la.

3/ Anfin, ena enn kuran ki kapav apel « iniversalis », , li konsider ki zanfandan lorizinn langaz kreol, li zwe enn plas santral ki kapav esplik lefe ki ena bann striktir byin byin parey mem ki finn kre a traver tu langaz kreol e ki nu kapav retruv inpe partu a traver lemond, alors ki bann zil pa finn gany kontak ant zot. Derek Bikerton li prinsipal represantan sa tez la. Li apuy so tez lor bann teori Noam Chomsky. San

---

¹⁰ Si u le, sa ve dir ki pu enn lagrin langaz kapav puse, pa bizin pran kont zis sa lagrin la, parfwa later ki pe nuri li ek sa dilo ki u pu donn li, sa ki plis inportan. La ter, dilo, lalimyer, zot apel sa « substrat » e dan zot lespri, langaz afrikin ek malgas u swa indyin, zot sa mem, tandis ki langaz franse li lagrin, setadir li la « baz ». Bann substratis, zot debalanse dan kote linportans substra mem.

la, li krwar ena enn kondisyon zenetik dan kreasyon gramer ek sintaks, bann striktir laservel ki pe kondisyonn aparisyon langaz imin.

Sa tez zenetik lor lorizinn langaz kreol, li pa tu sel dan sa kuran iniversalis la, ena buku serser, mem si zot pans usi ki ena bann rezon iniversalis pu esplik bann konstant dan plizyer langaz kreol ki purtan separe par plizyer milye kilomet, pa pu sa ki zot pu admet enn rezon zenetik, kapav ena lezot rezon ki kapav esplik tusala san neser pas par zenetik.

Ena usi A. Valdmann, li li panse ki langaz kreol li sort depi enn sityasyon iniversel letan dimunn anprann enn lot langaz zis dan koze.

Selma finalman, nu truve ki sa bann trwa teori, zot tu dakor pu dir ki lorizinn franse leksik kreol, li enn evidans. Si zot pa dakor, li zis lor kestyon lorizinn bann striktir langaz mem, so sintaks¹¹, kot zot pa dakor pli buku, li lor kestyon konzizezon.

Enn Syans pa adapte pu langaz kreol

Seki kapav remarke an premye, seki kestyon etimoloji, li pa nn poz problem o nivo teorik, tu dimunn ti dakor pu aplik li direk lor bann langaz kreol, san mem reflesi lor lefe si wi u non, nu kapav fer li e ki sans sa kapav ena. Ninport ki diksyoner ki finn fer dan tu sa banane resan la, plipar zot ena etimoloji vokabiler kreol. Li vre ki pu lezot langaz, ena tandans pu met etimoloji dan diksyoner, zis aköz lefe ki sa kapav donn enn pake ranseyman lor enn mo so sans, so manyer ekrir li ets. An seki konsern langaz kreol, personn pa finn gany dut lor itilizasyon etimoloji lor bann mo kreol. Lerla, bann lingwis pa finn kas zot latet, zot inn desid pu fer parey mem, san dut pu diksyoner paret plis serye ek plis savan !

Purtan, si u get byin, buku dimunn kapav remarke ki etimoloji li pa enn zafer ki fonksyonn kare kare ek langaz kreol. Suvan, ena enn surs pe vinn dir lekotrer enn lot surs e etimoloji, dan sa sema oksidantal la, li li krwar ena enn sel surs ki kapav valab, par definisyon, li pa kapav admet ena de surs, fode enn la fos. Dayer, nu bizin not byin, ki pu langaz franse mem, etimoloji ena buku problem parski parfwa ena lager pu kone ki

---

¹¹ Setadir manyer enn fraz li forme.

sann la dir vre. Alor dan sa perspektiv la, kot pu enn langaz ki ena bann tras ekri depi lontan ek an gran nom, u truve ki bann lingwis pa futi dakor, zot tu, sakenn ena so versyon, alor mazinn inpe pu langaz kreol ki problem pu ramase, letan nu kone ki pena okenn tras par ekri u tro tigin...¹²

Si nu pran zis enn sel lekzanp morisyin : mo « vakarne », li sinyifye plizumwins, promne promne dan lwin, ena lingwis pu deklar li sort dan portige « vagar », bangole, mars vakabon, marse zis pu plezir, ... Si nu sey al lapes bann mo reyone, nu pu truv enn versyon lokal ki byin kapav eksplik versyon kreol morisyin : « bat in kare » dan Larenyon, sa le dir al partsi parla, promne promne, lerla, si nu konpar « bat in kare » ek «vakarne », sa versyon la paret lozik li usi. Selman, pa kapav kone ki sann la ena rezon e si pa tulde ansam u swa sakenn dan so kote ena rezon ...

Si nu zeneralize apartir la, ninport ki lekter serye ki byin konn franse, li kapav konpran byin vit ki sistem etimolojik, li enn zafer byin difisil pu transpoz li lor langaz kreol, par definisyon e si enn lingwis pe dir enn mo so enn sel lorizinn, li pu kre bann nonn-senns u bann fantezi ki pa serye u plis pir, ki li mem krwar serye me ki pena okenn prev. U kone, etimoloji, li pas suvan pu enn syans bann letre, bann gran savan ki byin konn langaz, me an verite, etimoloji, so defo, seki li ena tandans pu dekonekte li ar realite sosyal ek ekonomik enn lepok. Kuma dir, byin suvan, li pe fer so lanket, me, an plas so investigasyon truv enn krim, seki ti pu bizin truve, o kontrer, li pe rekud avek buku lenerzi, ek buku pasyans, enn desirir ki ti ena me ki li pa le gete ditu. Alafin, li pe krwar dan seki li nn reysi fer, setadir fer ansort ki kontinite paret e pa desirir.

Etimoloji ena so lozik, li pe pran langaz dan move kote, li pe konpran li kuma enn adisyon enn ta mo enn par enn. Lakoz sa, etimoloji pe izol sak mo dan so kwin, indepandan ek totalite langaz, san pran kont lefe ki se konteks ki pe donn mo la so vre sans ekzak. Bann mo, a traver sa sistem la, zot vide, zot pe kit sa relasyon ki ti ena dan enn dimunn so manyerpanse ek so manyer koze, bann mo la, zot pe vinn nek bann sinyal. Panse nepli zize,panse nepli aranz, konbinn bann mo ansam, res zis bann mo, parey kuma bann zil, bann zoli mo pir, san okenn relasyon ant zot mem. Lerla, langaz kreol li nepli langaz, li an ekzil ek li mem.

---

¹² Dayer nu bizin rapel ki nek dan lane 1767 ki premye linprimri inn ariv Maurice, ek sa li nn servi presk an totalite pu ekri langaz franse sa lepok la.

Apré sa, letan etimoloji inn reysi kwins sak mo apar, lerla li pe ris andeor tu sa leksperyans ki nn akimile dan bann mo la letan finn servi zot. Bann mo pe kit listwar pei la, pu rant dan zot listwar mem, letan la pa finn ekziste mem, Maurice pa finn viv so listwar mem. Aster, sak mo li netwaye, li prop, li devide, li pa finn ena sanzman depi li nn ariv dan pei. Mo la, li ranplas langaz la, li vinn langaz lamem. Apré sa, dernye etap, mank zis pu pretann ki ant bann mo franse ek bann mo kreol, ena ekivalans. Etimoloji, li pe nye ki listwar inn migre andan sak mo, inn depoz bann kus, lane par lane. Li pe rod fer krwar enn kontinite fondamantal ant de langaz, alors ki listwar langaz kreol, li dabor istwar enn lalit pu donn bann mo enn nuvo sans, enn sans ki, suvan byin lwin ek sans franse.

Etimoloji pe viz fer krwar swa bann ekivalans swa enn kontinite, li ena enn lozik globalizatis pu pran langaz kreol, met li dan enn nuvo konteks (kili frankofoni, franse, romanis, tu bann lang neo romin), li pe konstrir enn ilizyon ki byin vit, pe dominn bann dimunn. Bann ki pans kumsa, ase vit, zot larg zot idantite, nepli kapav dir « mo », « mwa », dimunn la vinn depandan enn lot kiltir, nepli otonom. Plis pir ankor, sa dimunn la pa inosan, li pu rod propaz so manyer panse, konvink lezot dimunn ki so alyenasyon lingwistik, li anfafer enn nivo intelizans siperyer.

Enn lang neolatinn

Dan sa konteks la, byin byin rar pu u truv bann lingwis ki zot byin konsyan tu sa bann aspe rasis ek tu bann risk ki zot letid kapav koze. Selman, pa koz manti, ena ki nn resi res onet. Parmi, ena Alain Bentolila¹³, li mem ki nn resi ekir enn liv lor linflyans kapital ki Lafrik ek Madagaskar finn zwe dan kreasyon langaz kreol. Selman, li finn sirtu interes li ek bann striktir konzizezon dan langaz kreol, li nn les enn kote tu leksik. Sa anbalao ki li nn fer dan letid langaz kreol ti byin for me li pa finn reysi kontiny so travay lor leksik e tu bann krwayans lor etimoloji langaz kreol inn res intak. Personnn pann resi panse ki seki ti valab pu sistem konzizezon, lefe ki sa sistem pa ti pe sort Lafrans ditu, ti pu byin

---

¹³ Dan *Créoles et Langues africaines : comparaison des structures verbales*. Tez doktora 3em sik, Iniversite René Descartes, Paris IV, 1970.

kapav permet nu gany dut lor lorizinn franse leksik kreol e resers lezot lorizinn.

O kontrer, repons pa nn tarde, de trwa lane apre A. Bentolila finn pibliy so tez, ki nn debalans in pe verite an faver enn lorizinn pliryel langaz kreol, Robert Chaudenson, tankali, li nn reysi fer paret Lafrans so tez lor kreol reyone, kot alinvers, li nn remet lanfaz lor bann lorizinn franse, lezot lorizinn lezot par, fupamal.

Tanka linpak bann langaz ki pa franse ti sanse ti ena lor lorizinn langaz kreol dan tez Bentolila, Chaudenson inn tret li ek futan, li nn deklar sa pa serye, letan li koz lor tez so koleg, li pa mem pran enn lintere pu analiz sistem konzizezon ki Bentolila inn dekrir, li nn sers montre ki bann oksilyer konzizezon, zot tu pe sort depi franse mem, tandis ki Bentolila li, li ti pe koz dabor lor orizinalite sistem la mem. Ler li pe konstat ki bann oksilyer konzizezon, zot tu pe truv zot lorizinn dan franse, li pe dir :

« Kumsa mem, tu sistem konzizezon dan tu langaz kreol Losean Indyin, li forme apartir bann oksilyer ki nu plas anvan verb la. Tu sa bann oksilyer la, zot sort dan franse (« après, va, finir, pour ...) ; zot valer, li parey kuma valer ki zot ti ena dan bann fraz franse kot zot ti pe servi pu ranplas konzizezon (« je vais manger »). Lerla, nu pu kapav dir ki pena okenn dut, sa sistem konzizezon la, li sort depi franse kuma piti ek so mama. Dir sa sort dan langaz bantu u langaz malgas, li pa fonde, mem si nu admet ena bann resanblans. »

Nu pa pu relev bann aspe « zenetik » ki Chaudenson pe dir, anu pran sa kuma enn fasilite koze. Par kont, pa kapav inyor so malonette letan li refiz pu konsider bann dekuvert Alain Bentolila, pa koz lor sistem mem me lor lorizinn etimolojik bann oksilyer konzizezon.

Dayer, si nu revinn a nu nide ki nu pe devlop isi mem, mem si nu admet ki totalite sa bann partikil oksilyer la zot lorizinn dan franse mem, pu kifer Chaudenson finn pa pran kont bann ti sanzman ki nn afekte zot : pour/pu, r inn disparet, après/ape, r inn disparet, fini/finn, i inn fonn , anfin, va/ava, razut enn vwayel avan mo la. Ki fer serser la pe desid pa pran kont sa bann modifikasyon e kot ena prev ki dan tu sa bann sanzman, pena enn linflyans ki pa franse ? Nu bizin tuzur remarke ki li sistematik ki tuzur bann lingwis inn tir mo la ver franse alors ki ena enn sanzman ki nn afekte mo la e ki personn pa pran kont sanzman, me

resanblans. Byin sir, nu dakor pu dir ki franse usi li ena enn tipti konzizezon ek oksilyer, letan li dir « je vais + infinitif), me selman, li pa ase pu kas verson Bentolila.

Anfin ena enn lot zafer ki Chaudenson pa pe mansyonn di tu e ki byin importan pu dir an faver orizinalite langaz kreol :

1/ Diferans fondamantal ki sistem konzizezon franse ena, seki li paret buku pli konplike. Li ena buku mod diferan, trwa grup verb, plizyer tem-rasinn pu enn sel verb, par ekzanp, pu verb « être », u pu kapav truv buku varyasyon kompleks andan so konzizezon : « sui, est, som, son, fu, sera, swa, sway, fus », tu sa bann diferan form pu enn sel verb mem. Tu sa bann rasinn verbal pu varye anfonksyon tan, mod, ek personn. Tusala pe fer enn mari diferans ek langaz kreol, kot verb res invaryab.

2/ ena lezot partikil oksilyer dan langaz morisyin ki Chaudenson pa finn mansyonn ditu : fek, nek, ... pu sa bann la, lorizinn franse buku mwin evidan.

3/ lefe ki dan kreol, kapav miks, kombinn sa bann oksilyer, sa li vremen orizinal e li pa kapav franse ditu. O kontrer, li permet ena dan kreol tutsort kalite detay ki byin difisil pu rann dan franse kot bizin servi sibzonktif, kondisyonel, bann tan konzizezon ki byin difisil pu manye kare kare. Dan langaz kreol tulezur, u kapav ena ti pu, ti pe, ti pe finn, ti pu finn, fek finn, ti finn, ti finn fini, ...tu sa la ek enn verb, li form bann detay ki byin byin ris. Dayer, li posib panse ki teori lor iniversalite langaz imin, li ena buku esplikasyon dan lezistans sa sistem konzizezon la. Selman, kuma ena lezot langaz afrikin, malgas u swa indyin ki posed sa sistem la mem, li inposib pu kone si sa konzizezon inn ne a partir narye, an tan ki li ti enn sistem langaz iniversel, u swa li'nn vini lakoz ena lezot langaz ki pratik sa kalite sistem la e ki ti form parti langaz bann esklav, setadir, enn tez substratis, difisil pu kone. Kapav mem tulde valab.

4/ An plis, sistem konzizezon kreol ki servi « zot » alafwa pu segonn personn pliryel ek trwazyem personn pliryel, li koresponn ek mem form verbal dan langaz swahili kot ena mem pronon pu sa de personn pliryel (2^e ek 3^e). Par ekzanp, « nu kontan zot », ek « tunawapenda », tulede kapav sinifye « nous vous aimons », u swa « nous les aimons », depann konteks la.

Tanka liv Chaudenson, so bann konklizyon byin grav parski li retir kareman tu lorizinn afriken, indyin u swa malgas dan lorizinn langaz kreol :

« Byin sir, blize admet ki sa koze la inn evolye dan bann kondisyon byin byin spesyal, an kontak ek bann lezot langaz bann esklav la, me san ki sa bann la ti kapav aport enn leleman inportan dan kreol, lerla, pa kapav dir langaz kreol li « miks » ».

Ofe, nu retruv la enn nide ki nn deza devlope par J. Faine, adverser prinsipal ek nide enn langaz « miks » :

« Apart bann tipti varyasyon fonetik, tu langaz kreol ena enn aparans “neo-romenn”, bann ti diferans, zot fonksyon bann patwa u bann dyalekt franse ek tu bann sanzman ki sa bann la finn ena dan letan. »

Malerezman pu obzektivite¹⁴, laplipar bann lingwis ti vinn dakor ar sa e finn aksep sa bann konklizyon la.

Apré sa, zis Ph. Baker ek V. Hookoomsingh, zot ti sey sulev kestyon lor sa striktir vertikal monolitik dan istorik kreasyon langaz kreol dan Losean Indyin.

A part sa, ipotez enn interferans ant plizyer lorizinn, ti fini konsidere, tu bann sanzman ki lang-baz, setadir franse, inn sibi dan so leksik, zame pa finn paret ase pu dimunn rekonsider posibilite ki dimunn ki pa ti franse inn ena enn inflyans lor sa bann sanzman inportan la. Ena mem bann serser ki purtan ena lespri uver ek zenere, letan kestyon leksik kreol pwente, zot pe admet bann lopinyon Chaudenson :

« Gramer langaz kreol pran so lasurs depi bann langaz dorizinn afriken, alor ki siperstriktir langaz kreol morisyen derive depi langaz bann kolon, setadir langaz franse. »¹⁵

Pli grav, ena bann lingwis, letan zot finn pran enn lintere pu bann lang kreol, li ti tuzur pu denons bann posibilite ki zot miks¹⁶ :

« Ena lingwis, zot pe koz “langaz miks”, me selman, materyel langaz la, li sort enn langaz byin defini ; kreol reyone, kreol martinike, zot franse

---

¹⁴ Lefe ki loter inn swazir pu so tit « *Le Lexique du Parler Créole de La Réunion* », li byin revelater tu so bann lopinyon lor stati langaz la dan so lespri, li pa enn « langaz », li zis enn « koze » (« parler »).

¹⁵ Dan enn lartik Pascal Nadal « Problematik Langaz Kreol Parle ek Langaz Kreol Ekri kuma azan Leksplikasyon Sinplifye », *Langaz Kreol Zordo* , Ledikasyon pu travayer, 2003.

¹⁶ Dan *Linguistique historique et linguistique générale* , A. Meillet, p.85.

mem, enn franse pa perfe, dakor, me enn franse kan mem. Bann neg, li zis parski zot inn sey imit zot met ki zot inn kre sa langaz la. Laplipar konzizezon bann verb inn sakrifye, me seki nn reste, infinitif, li byin franse mem, pena okenn apor afriken ladan. Enn sel kut, tu sistem gramatikal franse finn perdi, letan enn popilasyon antye, plase dan enn sityasyon antye, ti sey fer an sort aprann enn nuvo langaz. Tu bann sanzman inn afekte tu bann formil transformasyon bann mo. Dayer, omwen dan kumansman, ena enn parti sistem ansyin ki pe res andan nuvo sistem, par ekzanp, sa tiginn gramer ki langaz kreol ena, li dwa li ek gramer franse em. »

Ekrir kreol an franse ?

Linportans kestyon inflyans franse lor leksik kreol, li byin byin inportan : dabor parski langaz kreol li tuzur konsidere kuma enn langaz ki pa otonom, ki pena so independans vizavi langaz franse, kuma nu nn montre, me pli grav, dezyem, li ena enn linportans ankor plis gran dan konstriksyon langaz kreol ekri. An efe, letan bann oter morisyin inn interese pu kre enn langaz par ekri, sa kestyon lekritir la inn relans deba lor etimoloji langaz kreol.

Dan lane 70, revandikasyon bann ekrivin morisyin pu ekrir dan zot langaz mem, kestyon lekritir bann mo kreol inn trov enn lokazyon pu remet kestyon rapor ek langaz franse an kestyon : ena enn pake dimunn inn refiz konsider langaz kreol dan enn lortograf ki pa franse.

Tansyon, nu bizin pa tom dan lerer, sa refi lortograf fonetik, an verite, li ti pe sinifye enn mepri evidan pu sa langaz la an zeneral. Nu bizin relev lopinyon ki Alain Ah Vee inn eksprime pandan dernye kolok ledikasyon pu travayer *Langaz Kreol Zordi, Papers on Kreol*¹⁷ :

« Kestyon lortograf dan kreol, kestyon grafi langaz kreol, li ti tuzur enn deba pasyonan ek pasyone ... »

« Seki interesan pu note, zordizur, se ki kestyon grafi li nn vinn enn sort preteks, enn alibi pu tu bann ki, an verite, lit kont sa langaz la. »

---

¹⁷ « Colloquium on Mauritian Creole », piblikasyon Ledikasyon pu travayer, Por-Lwi, 2002.

Kestyon zistifikasyon ortograf franse par sistem ideolojik etimoloji, li byin byin rezime par enn morso mem oter :

« Sa sistem franse lortograf kreol, li konsis pu pans enn mo dan so lortograf inisyal dan franse mem, avan ekrir li dan kreol. Pu nu sit enn sel lekzanp, nu kapav truv « bizin », ekrir enn kantite fason ki zot tu fantezi : « besoin, bisoin, bizoin, bezoin, bezwin, bizwen, etc. »

Nu kapav dir ki se dan kestyon grafi ki dimunn inn fokus so latansyon lor refi sa kordon onbilikal ek langaz franse. Si nu kapav dir, sa refi pu pans kreol san franse, dan so lindepandans, nu kapav tradir li par enn refi dey etimoloji.

Bann Franse zot mem, letan zot anprann zot langaz, zot bizin memoriz bann reg parfwa byin byin lipupul lor kestyon ortograf, dayer ortograf mem, li pa reflet tro prononsyasyon bann mo, ena enn gran dekalaz ant oral ek ekri. Kumadir, zot bizin anprann ki seki zot tann ek seki zot ekrir, pa parey. Apre plizyer lane aprantisaz langaz la, zimaz fonik ek zimaz ekri, zot retruv zot sude forfor ansam, telma ki parfwa mem, se zimaz ekri ki kapav pli for dan latet dimunn. Kreol, li pa fonksyonnn parey, set enn langaz kot pena okenn diferans ant ekri ek oral, zisteman parski avan tu, li enn lang oral.

Pu enn dimunn etranze, langaz franse, li byin difisil parski letan langaz la pa so lang maternel, li pa kapav tann bann diferans fonik ki anba anba lekritir. Alinvers, pu enn kreolofonn, tu bann presizyon kote ekritir, zot pena okenn intere, pa adapte ar li.

Enn sel ekzanp pu kapav montre ziska ki pwen lekritir kapav kre enn konsyans lingistik inkonsyan pu enn dimunn ki pe koze : opozisyon fonik ki ena ant « nous partons » ek « nous écrivons » (enn la ena lyez « nu zekrivon », lot la pena lyez « nu parton »), plipar letan, sa diferans tretman, li pa ariv onivo konsyans lingwistik, li vinn natirel.

Sa ilizyon, li difisil pu rezet li, laplipar bann intelektual, eksepte enn de, zot tu konsider tuzur langaz kreol dan so rapor ek langaz franse, kuma dir ena enn det, franse li tuzur kasyet kasyet deryer langaz la, li pa kit li enn semel, pa kapav les li. A traver etimoloji, se tut enn konteks kolonyal ki pe remet dibut : bon lekritir, langaz-referans, nesosite bann diksyoner franse pu kapav ekrir, interdiksyon ekrir pu tu bann ki pa posed sa norm lekritir. Ena konsekans usi lor difizyon langaz la : kreasyon enn « bon-

kreol », parey kuma ena enn « bon-franse », kreasyon enn langaz standar, ek enn yerarsizasyon plizyer rezis langaz la : « langaz batyara », ...

Dayer, si nu kapav kumans par la, mansonz ki plis grav, dan ideoloji etimoloji franse, seki dimunn pe pretann dir ki langaz franse 18em syek ti fini forme, ti enn langaz stab, standar lor tu teritwar franse, kot tu dimunn ti pe pratik li. Si nu etidye langaz franse, nu bizin kone ki li fos konpletman :

Mem si plipar bann oter konsider 1539 kuma enn dat kot langaz franse inn kumans etann so pratik lor buku rezyon pei la, li posib afirm ki dan lespri François 1er, sa ti zis enn rekonesans lor so itilizasyon antanki enn langaz administrasyon an viger lor tu rwayom Lafrans sa lepok la. O kontrer, kapav mem dir ki sa linite lingwistik Lafrans, li nn pran buku letan e li nn fini dan kuran banane sinkant ...dan vintyem syek ! Nu byin kapav dir ki o kontrer, buku bann abitan Lafrans, zot pa ti pe koz franse, me breton, pikar, norman, bask, provansal, oksitan, ...tut sort kalite langaz ki a par ek byin byin diferan ar franse. Lerla, kuma kapav dir ki bann esklav ti pu kapav akses enn langaz standar letan nu kone ki sa langaz la pa ti ena enn ekzistans reel, an deor enn de klib intelektual ek enn pwanye ladministrasyon dan Paris.

Tu vokabiler langaz franse ti fel fel, tanto li ti ena enn presizyon ekstra pwent, tanto so detay, ti byin pa kler ek sanzan. Kuma pa ti ena diksyoner mem, tu bann ekrivin ti pe servi bann mo dapre so konesans, parfwa mem, li ti pe sanz enn sans kuma li anvi. Nek dan lane 1606 ki premye diksyoner franse inn pran form.¹⁸ Nu kapav estime ki avan bann lalwa 1880-82 lor lanseyman laik, gratis ek obligatwar, mwins ki 20% bann sitwayin franse ti kapav koz franse.

An plis sa, dan referans etimolojik, valer lortograf li ena enn linportans byin gran, seki ule dir ki an pratik, etimoloji, li enn syans ki tuzur li pran kont enn mo dan so lekritir, antanki enn mo, li fom par kuma enn lelema langaz ki dan liv. Purtan, dan langaz kreol, sa rapor la, li pa ekzis, dan

---

¹⁸ *Thresor de la langue francoyse, tant ancienne que moderne*

sosyete lesklavaz, zis koze, kriye, ki konte, okenn rapor ek langaz ekri pa nesaser. Alor, tu sa referans sosyal ek langaz savan, langaz liv, langaz standar, li pena okenn sans dan sityasyon ki nu pe dekrir la :

1/ Buku franse ki nn vinn Maurice sa lepok la pa ti konn lir ekrir. Sirtu dan lepok kolonizasyon mem, kot bann marin, bann zuvriye ek bann artizan ti plis inportan.

2/ Plipar bann franse ant zot mem, zot ti ena buku difikilte sakenn pu konpran so kamarad, parski zot lorizinn ti sitye dan diferan parti Lafrans.

3/ Popilasyon bann esklav, zot pa ti ena okenn akses lor langaz ekri. An plis, byen sir, pa ti ena okenn striktir pu aprantisaz lingwistik, sa pa ti pe ekziste kuma ena zordi, pa kapav konpare ek sityasyon zordi.

4/ Laplipar bann esklav, zot ti disperse an fonksyon zot lorizinn, zisteman pu zot pa regrupe ansam zame, met ti pe pans so sekirite avan tu, ek enn kontrol plis fasil lor zot. Bann esklav aköz sa, pa ti pe kapav kominike ant zot.

Konsevwar etimoloji antanki ti ena enn kontinite fondamantal ant de langaz, san nu pran kont lefe ki mazorite dimunn ki ti pe koz kreol zame napa ti ena sa nosyon la pu viv e zame pa ti ena okenn referans par ekri, sa le dir ki nu pe mazinn enn relasyon ant de mo, ant de langaz, ki enn fiksyon, ki zame personn pa finn viv. Kuma nu nn fek eslike, etimoloji tradisyonel, li pas par enn lanaliz bann mo ekri, sa lanaliz la, li sanse revel bann striktir ki kasyet kasyet anba sak mo (par ekzanp, aksan sirkonfleks dan franse, li tuzur enn mark ki pran plas enn let ki finn fonn, laplipar letan, enn s ki nn siprime ek letan, li indispensable pu montr bann fami mo u swa bann lorizinn ki an komin) u swa bann evolisyon ki kasyet deryer e ki nu kapav truv zis par ekri.

« Fos dalon »

A partir tu sa bann konstataasyon la, nu kapav dimann nu ki lintere ena pu aplik etimoloji, enn syans ki relye ek lekritir, lor enn ka langaz ki totalman oral ? Ki lintere ena pu servi sa syans la dan enn domenn kot

kondisyon la byin diferan net : kuma u kone, deкупaz enn parti mo franse la, li enn pratik kuran dan langaz kreol, kili par devan, kili par deryer kuma dan « kile, tande, mazine, koste, sape, bliye, ... » alinvers, kolaz lartik franse par devan mo la, li byin frekan usi kuma dan « lezo, ledò, ledan, dilo, dilwil, inpe, ... »

Tu kitsoz okontrer pe indik nu ki fonem ki ena sans dan kreol, li pena okenn rapor ek lekzistans sa mo franse ki sipozeman sanse so lorizinn. Usi, anplas nu sitye enn mo kreol dan enn tu ki ti pu kapav apel « totalite leksik vokabiler langaz franse », seki etimoloji pe ule fer, bizin konpran sa mo la apart, kuma enn sel mo ki bizin sitye dan enn konteks totalman oral, san okenn susi lortograf e san nu pran kont enn sipoze fami mo ki anglob li dan franse, san nu pran kont so morfoloji dan lekritir franse.

Lorizinn enn mo, li kapav ena enn sans, me selman si so rasinn kapav servi pu ogmant so konpreansyon. Si so sans inn fini modifye konpletman, pu kifer nu bizin sers anamon so rasinn franse ki nepli ena okenn rapor pu kapav eksplik li dan enn manyer ki koresponn ek sa sosyete morisyin la ? Plis pir ankor, ena fwa kot enn lorizinn leksikal dan franse li kapav met nu lor enn fos pis ek enn sans dekale ki pena okenn rapor ek seki lenonse pe dir an verite :

Dan rezyon Highlands, mo nn tann enn kondikter loto ki ti bizin met bayonet dan fes tu mam so fami ki ti pe tarde pu rant dan loto : li nn dir : « Degaze, loto pe dibut ! ». Mo pu mo, tu bann leleman sa fraz la, zot sort dan franse : degaze/dégager, loto/l'auto, pe/après, dibut/debout. Purtan, mem si inflyans leksik franse li paret evidan, pa li ki lorizinn sa fraz la, lorizinn li paret evidan ki li koresponn ek enn tradiksyon literal sort dan hindi kot kapav dir loto pe dibut, letan moter la alime atann. Dan sa ka presi kot bann korespondans mo franse/mo kreol, li perfe, li purtan byin vizib ki etimoloji kapav met u dan lerer u swa pa donn u okenn eksplikasyon parski fraz la so konstrikasyon ki plis konte e li sort dan Lind. Etimoloji ek kreol, li kapav lasurs buku lerer parski li met lanfaz lor enn relasyon vertikal ek inik alors ki dan langaz kreol, ena plizyer lasurs.

Plis pir ankor, nu kapav donn lekzanp invers : enn resanblans kumadir zemo, ant de mo ki purtan pa pe verifye kote zot sans : bann ka dan kreol, zot enn mari pake, kot u pu truv bann fos omonim, bann mo ki prononse parey me ki pa le dir parey ditu, apel sa bann « fos zami » :

« lakuzinn », li pa mo kuzinn, mem si Franse pe appel li kumsa mem, « lakras » an kreol, na pena okenn rapor ek « la crasse » an franse, « suye » an franse le dir « sali kitsoz », setadir presk linvers, « divan » dan kreol, li pa mem sans ditu ek « divan » an franse, « lorye » pu enn franse pa servi pu dormi me sinifye enn pye fler, « bose » an franse popiler, ule dir « travay dir », sa bann ekzanp la, ena buku buku dan langaz kreol.

Nu pa pu kapav reziste pu donn lekter enn perl dan sa zar « fos dalon ». Pa nu ki finn tann sa, me G. Legalland, ki nn lapas sa mistek dan bann informasyon an kreol : « Georges Bush inn fini mas so trup devan lantre Bagdad », omwens enn ki pu kapav resi enn rekonversyon apre so manda !

Byin ti ginn letan apre mo nn ariv dan Maurice, alors ki mo ti pe kondir trankil trankil, enn konstab inn aret mwa. Li ti pe montre mwa lavan mo loto ek so ledwa. Mo pa ti abitye sa manyer aret enn loto, parski Lafrans, zame zot pa fer sa zes la pu aret u, laba, zot lev lame plat devan u. Mo ti krwar li pe montre mwa enn laru kreve u swa enn far kase, u sipa ki zafer pa korek ar mo loto, lakoz sa mo nn desann pu al gete. Lerla, konstab pa ti kontan, li ti pe panse mo fer futan ar li.

Suvan, mo nn konstate ki tu bann zes konvansyonel, alors ki nu telma abitye ar zot, nu panse zot iniversel, alors ki enn pei ek lot, zot pa parey zot sanze. Par ekzanp, buku fwa, ena Morisyin inn dir mwa ki bann Franse kondir a gos. Plizyer fwa, mo'nn rebran zot pu koriz lefe ki non, Franse kondir a drwat. Me selman, avek letan, kuma sa fason panse inn repete plizyer fwa, sa finn amenn mwa poz mwa sa kestasyon la, pu kifer zot tu pe dir Franse kondir a gos ? Apre enn ti lanket, mo nn fini konpran ki pu Morisyin, se pozisyon sofer dan loto ki konte e pa pozisyon loto lor larut, seki parfetman lozik !

Parey, dan Maurice, manyer kont lor ledwa varye buku an fonksyon laz ek lorizinn dimunn, ena kont kuma dan Lind, setadir, pran kont bann ledwa rantre andan lame, ena kont ledwa sorti, kuma bann oksidanto.

Tu sa bann ti devyasyon pu dir spesifisite ek diferans ki kapav ena ant bann kiltir, inposibilite pu truv bann ekivalans ki kapav parey, pu dir usi, sa kote in pe drol letan nu pas depi enn langaz, enn kiltir ar enn lezot, kuma sakenn ena so kalite prop ek so lotonomi.

Mem si nu admet ki parfwa, ena bann mo zemo¹⁹ ki kapav ena enn korespondans parfet ant zot, ena enn imposibilite pu pratik enn tradiksyon mo pu mo, seki pruv ena enn lindepandans ant sa bann langaz la.

Letan nu ti pe fer tradiksyon Ch. Baudelaire dan kreol morisyin, nu ti konfronte byin suvan ek sa sort kalite traizon ki nesaser. Enn kuple kuma « Et têtent la douleur comme une bonne louve », kot sak mo ekzis dan kreol morisyin, si nu tradir li par « E zot pe tet zot duler kuman enn mama lulu .» Letan nu pa kit enn lang pu al ver enn lot lang, letan nu pa aksep pu manti, lera ki nu manti pli buku.

Usi, aköz tu seki nu finn dir la, nu bizin admet ki zis enn etimoloji byin byin modern, ki kapav pran kont oralite, ki kapav etidye bann striktir fonik langaz la, dan so otonomi, notaman, bizin etidye bann frekans sak son dan langaz, lera ki pu kapav rann kont dan enn manyer syantifik bann lorizinn langaz kreol.

Enn mo amwatye franse u swa amwatye lezot ?

Sak fwa bann lingwis ti pe analiz enn mo kreol, zot ti pe get mo franse ki deryer, san zot pran okenn kont bann sanzman ki nn afekte sa mo la, li ti pe tro met lanfaz lor enn sel lasurs san pran kont tu sa bann transformasyon ki purtan kapav tande e ki pe afekte langaz la buku fwa, bann modifikasyon ki pe form sistem.

Ninport ki dimunn ki koz kreol e ki konn franse, li kapav kone ki ena bann sanzman regilye ek sistematik ki pe aplike lor tu bann mo franse ki sipoze lorizinn bann mo kreol : ë vinn é, ü/i, j/z, ch/s, etc. Tu sa bann ti sanzman la, zot bann fenomenn serye ek inportan ki bizin pran kont dan leksik kreol. Letan etimoloji desid pu inyor zot, pa sers konpran depi kot

---

¹⁹ sans jeu de mots !

sa sa bann modifikasyon la pe sorti, li pa pran kont tu bann inflyans ki pa franse e li konsider nek enn sel lasurs.

Sa manyer etimoloji pe fer, li pa inosan, li pa zis enn ubli, li pa enn sinp mistek, li fer parti enn konstriksyon ideolojik ki partisip dan enn mansonz, setadir : mepriz tu bann inflyans ki pa franse, ekspropyasyon kreol ek bann dimunn ki zot lorizinn dan Lafrik, Lind u Madagaskar. Ale ale, dusman dusman, sa bann dimunn la zot finn vinn eksteryer ek zistwar zot langaz mem, zot inn vinn bann akter segonn rol, zot pe paret pa ti ena inflyans lor seki paret esansyel dan formasyon langaz kreol. Zot vinn skwater dan zot prop langaz !

Enn langaz franse net !

Some sa ideoloji la, li ariv dan so top letan u truv serser u swa dizan serser, zot inn finn resi truv enn lil kot bann « pir Franse », Franse ki ena nek enn lorizinn Lafrans, enn lil kot pena okenn dimunn sort lezot plas ki Lafrans, e purtan, zot koz kreol. Lerla, lorizinn franko-franse, li paret parfe, paret ena prev e an plis, pa bizin enn leksplikasyon ki pas par lesklavaz pu konpran kreol. Lerla, zistwar kapav reekrir li dan so nuvo versyon, san okenn kompleks, an faver enn bann kolon ki ti ena zeni e ki nn resi kre enn nuvo langaz, kreol.

Popilasyon lil Sin Bartelemy, ki depann ar lil Gwadeloup, dan so parti wes, li konpoze ar bann « Petits Blancs », ki ena zot lorizinn dan diferan rezyon Lafrans. Li inpe parey pu bann « Petits Blancs » ki res andan lil Larenyon dan bann oter. Letan bann lingwis finn konstat ki sa bann abitan la, zot koz kreol ant zot, zot inn fer sanblan pa remark ki zot kreol, li buku plis fransize ki kreol ki pratike lor lakot lil, lerla ena lingwis inn fer bann ipotez ki byin byin grav lor lorizinn franco-franse langaz kreol, kot « lang-baz » inn pran enn inportans buku tro gran.

Albert Valdman inn al pli lwen mem e so konklizyon pena dut :

« Plipar bann tre ki nu truv dan pidgin/kreol, zot reprezant enn finalizasyon bann tandans ki deza ti ena andan langaz franse mem, kuma R. Chaudenson (1974 : 1134) inn ekrir , zot ti deklanse par enn konteks sosyolingwistik partikilye sosyete plantokratik... » ... « bann apor bann lang-substra ek bann lang-adstra, zot ti determinan zis par lefe ki zot inn integre andan sa bann tandans langaz franse mem. »

Si nu kapav donn enn lekzanp konkre ki pe al konpletman kont seki nn fek afirme : zis bizin observ ki franse inn transform u latin an ü franse zordi, alorski kreol morisyin inn fer ekzaktman linvers, inn transform bann ü an [u] u [i].

Nu dakor pu dir ki pu lesansyel, dan leksik kreol, bann mo franse ancor la, bi nu ekspoze li pa pu nu renye sa fe la, me plito nu le uver lizye dimunn lor bann sanzman sistematik ki nn arive, aksan tonik diferan, sanzman sonor, sans mo la ki nn sanze, etc.

Dan tu sa bann transformasyon la, ena bann sanzman regilye ki pa pe derule ninport, ena bann reg ki pe pruv nu ki pa zis franse ki lorizinn tu sa la, swa ena bann sanzman ki nu kapav dir iniversel²⁰, swa ena bann sanzman ki ena enn lorizinn an deor Lafrans, setadir Lafrik, Madagaskar, Lind.

Etimoloji tradisyonel, kuma li pe etidye bann mo kreol, li nn fokus lor parti bann mo ki nn aparaman, inn res franse, parti bann mo ki pa finn sanze ditu, me zame li pa get okenn sa bann sanzman ki nn afekte bann mo la, parski li pa kapav esplik zot e parski li estim zot segonder. Tu sa travay ki nn fer dan sa bann sanzman la, narnye pa finn etidye parski pa finn konpran ki sa bann sanzman, zot form par enn apropiyasyon kot sann la ki pa ti konn franse li ti ena so par.

Okontrer, sa bann sanzman dan bann son enn mo, zot ti analize kuma bann erer, bann mistek dan prononsyasyon, move konesans langaz, e sa bann sanzman pa kapav temwany enn lorizinn kiltirel, tuzur lasurs franse, li tu sel ki res dan lespri bann lingwis an matyer leksik. Teori lor filyasyon inik ek vertikal franse/kreol, li nn fini admet tudswit, kuma li

---

²⁰ kuma nu finn eksplik li pli lao, kolaz lartik franse ek mo franse dan enn sel nuvo mo, li enn fenomenn byin byin banal ki nu kapav truv dan tu sityasyon lingwistik kot ena plizyer langaz an kontak. Par exanp dan langaz franse mem, ena sa dan integrasyon bann mo arab kuma « alchimie, algèbre, amiral, algoritme,... » kot l'artik arabe « al » inn finn kole ek mo la dan franse.

ete, san okenn kestyon kapav poze lor la, san sirtu kapav pans enn sistem filyasyon pliryel, metis, miks.

Nu kapav mazinn ki pwen sa etnosantrism ti ena enn move linflyans an term konsiderasyon rasis kuma li responsab mepri ki langaz kreol inn zwenn depi kumansman. Sa langaz la, zame pa finn konsider li dan so lotonomi, ofe, pu bann lingwis, li ti kuma enn langaz orfelin. Zis bann mo ki ti pe paret ena enn lorizinn andeor Lafrans, pa kapav konteste, sa bann la ki lingwis inn desid pu konsider zot pa sort dan franse e sort dan enn lot kiltir. Abe lerla ki mazorite bann mo leksik kreol inn paret sort sort depi franse.

Enn lang franse ki nn kre par bann Franse mem

Nide ki ti ena deryer tu sa la, se lefe ki bann dimunn ki pa ti ena enn lorizinn franse, bann ki pa ti konn koz franse, zot rol dan formasyon langaz kreol, li ti byin miner. Bann kreolofonn ti pe reperdi tu zot kiltir enn dezyem fwa. Anefe, si bann langaz popilasyon esklav pa finn zwe enn rol mazer dan kreasyon langaz kreol, seki sann la ki ti maystro tu sa konstriksyon langaz kreol, forseman li met mem, esklav so rol pa konte ladan !

Kumsa mem, R. Chaudenson ti dir :

« ... An plis, ena enn bann, zot pe kasyet bann vize politik par deryer bann preteks lingwistik, zot servi bann teori Jules Hermann pu kontes sa relasyon sere sere ant kreol ek franse. Pu sa, zot pe met an avan bann relasyon ki kreol kapav ena ek malgas ... »

« ...sa volonte ki zot ena la pu kre enn relasyon ek langaz malgas, li absird, li ape avoy zot ferfut ek tu bann konsiderasyon elemanter, kili istorik, fonetik, u semantik. Lerla, sa pe donn zot lokazyon donn enn mo so eksplikasyon e propoz bann nonnsens istorik ek etimolozik, alors ki bon sans inn deza finn etabli laverite. »

Purtan, Robert Chaudenson li mem, enn de paz avan sa dan mem liv, li mem inn remarke :

1/ Bann Malgas, zot form enn grup ki reprezant 26,5% popilasyon total lil Bourbon²¹ dan lane 1686, setadir moman kot langaz kreol inn ne dan Losean Indyin.

Sa linportans la, bizin ogmant li ankor, letan nu konsider rol mazer ki bann madam malgas inn zwe dan sa premye lepok la. Zot ti buku dan bann premye lane (50% bann fam marye pu lane 1686, setadir 22 lor 46) apre sa, zot res grup feminin mazoriter parmi popilasyon bann esklav (63% pu lane 1709).

R. Chaudenson li mem, li met lanfaz lor lefe ki dan lane 1709, bann esklav malgas ti pe form 33% popilasyon bann zom esklav. Mem dimunn ankor, li mem li pe remarke :

«Ti ena enn pake menaz ek kup franse/malgas dan kumansman kolonizasyon, ankor, ladan fode nu razut ankor tu bann maryaz-lakol, ek tu bann relasyon kasyet ki oblize ti ena ant bann met ek bann esklav, tusala par lefe ki bann fam blan zot ti tro tiginn. »

Nu konn byin ki rol inportan bann maryaz miks kapav ena letan ena de u swa plizyer kominote lingwistik ki koste ansam dan enn mem landrwa. Nek nu bizin mansyonn isi tu bann kontradiksyon ki ena dan refleksyon Chaudenson la. Dayer, letan li pe fer so konklizyon so liv, ki li dir ? Li pe rod diminye sa rol ki bann lezot langaz apart franse la inn zwe :

« Li byin banal pu dir ki plipar leksik kreol sort Lafrans, ...sa linportans la, li vizib par li mem, pa bizin al pli lwin, li enn evidans... » ... « Anplis sa, bizin dir ki bann mo etranze ki nn vinn dan kreol, kuma nu finn demontre, zot sort dan bann kalite vokabiler presi, dan bann domenn byin spesyal, alors ki bann mo ki ena enn lorizinn franse, nu kapav retruv zot dan tu domenn, parski zot form par sa fon leksik kreol mem la. Bann apor etranze, zot form bann ansam fini ek ferme, alors ki leksik ki ena enn lorizinn franse, li uver ek anplis sa, li kapav ena bann anrissman tultan tultan. »

Sa bann ti laliny la, zot pe dir nu buku lor loter la so bann intansyon reel, kuma ofe li pe ule rabes bann apor ki pa franse, dayer, li konsider sa bann apor la kuma « étrangers », seki byin kapav fer nu riye dan konteks bann lil Maskareny.

---

²¹ Ansyin non lil Larenyon

Li pa tu, seki li apel bann « zones précises et fermées du vocabulaire créole », setadir bann apor ki pa franse, li paret byin byin inkwayab : ninport kisannla ki kontan kiltir kreol ek langaz kreol, li konn byin lefe ki, par definisyon mem, dan kiltir kreol, okenn zonn vokabiler kreol pa ferme, tu leksik ki swadizan spesyalize dan enn domenn (lakwizinn, plant,...) tuzur nu kapav retruv li revers dan enn lot konteks ki pena okenn relasyon ek sa domenn la, sa, li form mem enn propyete mazer langaz kreol, li dan so baz mem pu pratik sa. Kili servi kuma enn zimaz u kuma enn fason koze, sa fonksyonman langaz kreol li sistematik, li pe reinvesti tu bann mo spesyalise dan enn lot konteks pu plis kapav rann kont enn presizyonpanse. Langaz kreol, li enn langaz ki servi buku zimaz dan koze. Sa vedit ki dan sa langaz la, u kapav truv bann mo ki sort zot konteks normal. Si mo pran nek enn sel ekzanp, mo « karay », nu tu nu kone li enn mo ki pa franse ditu, enn istansil lakuzinn ki tu dimunn servi dan Maurice, sa mo la kapav servi pu buku lezot sityasyon ki byin byin lwen ek so sans normal : « karay so », li enn ekspresyon byin byin kuran ki nu kapav servi tulezur. Sa kapav demontre ki, letan nu limit vokabiler kreol swadizan padorizinn franse dan enn sel domenn lakuzinn, nu pe limit so vre sans ki buku buku plis larz. Sa limitasyon ki Chaudenson pe fer, li enn mank konpreansyon pu langaz kreol so fonksyonman. Si nu rezim tusala pu riy in pe, nu kapav dir ki nek dimunn bet ki krwar enn lalo u enn kokom zis bann legim.

Dan diskur R. Chaudenson, seki paret determinan se karakter fini, karakter evidan sa lorizinn franse leksik kreol, pu li, pans enn lot kalite, li « aberrant », tu kalite kontestasyon etimoloji franse, li enn nonnsens. Selman, letan li pe koz lorla, li pe met an avan ki li « banal » pu konstat sa, li « pa mem nesaser » pu revinn lor la, bann karakteristik istorik, fonetik, semantik sa kreol la, pu li, « zot bazik », pa lapenn demontre, nu tu nu sipoze dakor lor la, san bizin fer kit devlopman.

Diglosi, ki enn bann aspe problem lingwistik dan pei kreolofonn, kuma li pran rasinn dan konsyans dimunn ? Zisteman dan lefe ki dimunn krwar dan enn relasyon paran/zanfan ant de langaz. Lerla ki krwayans dan depandans leksikal kumans zerme dan konsyans dimunn. Si nu pus sa pli lwen, ena buku dimunn kapav viv enn vre skizofreni lingwistik sak lazurne pe aprann dimunn kuma bizin klase, separe, met letiket, ranz tu bann informasyon dan enn plas byin presi, tusala nek pu anpes may-mele, melanze, metise, esanze, tusala pu sak mo, pu sak fraz, kot dimunn ariv dan enn sityasyon kot li nepli fer tansyon seki dimunn dir me kuma li pe

dir li, kot dimunn nepli fer tansyon seki li dir, me pran kont zis kuma li pe dir li. Lakoz sa ki etimoloji inportan parski li partisip dan sa diglosi la an tan ki li relye de langaz ek enn ki dekul depi lot la.

Kiltir kreol, diversite ek metisaz lingwistik

Etimoloji, akoz tusala, li enn miraz, enn illizyon, li form enn vizyon kolonyal plake lor langaz kreol, kot ena buku nostalzi pu langaz bann met, li konpletman kont kuran lespri filozofik kiltir kreol, li pe rod detrir sa kalite lespri la ki truv so fondman alinvers, dan « diversalité », setadir dan metisaz kiltirel, pliralite.

Dan *L'Eloge de la Créolité*²², Jean Bernabé, Patrick Chamoiseau ek Raphaël Confiant, zot ape eksprim zot dan bann term ki paret kontrè ek sa tez « eurogénétique » lor lorizinn franse bann kreol antiye, giyane ek indyanoseanik :

« Nu tu, nu frape par seki kapav apel enn “deorite”. Sa, depi tuzur ek ziska zordizur. Tuzur nu finn truv lemond atraver bann filt oksidantal, e nu baz, fondman nu kiltir inn vinn eksteryer ek nu mem, inn pas par enn prism, enn vizyon franse ki nu ti bizin adopte avan nu pans par nu mem. » ... « Nu finn deporte depi nu mem pu sak paz nu listwar ekrit. »

Opoze ek sa ekspropyasyon zot kiltir mem, sa bann panser la ki anfaver zot kiltir kreol, zot pran kont dimansyon lingwistik dan zot proze filozofik. An plas zot renye tu sa metisaz zot leritaz, zot ape propoz : « li parey kuma bann ekskavasyon arkeolojik, dan nu bann fuy lor nu mem, nu pu servi enn pinso-bros pu nu pa abim, pu nu pa perdi narnye seki dan bann kus anba, anba sa fransizasyon la.

Li vre ki an definitiv, si nu get byin, sa tez etimolojik lor enn sel lorizinn lerop, li fonde lor enn mansonz, enn ilizyon kontinite lingwistik ant franse ek kreol, li refiz enn rises milti-langaz, si zot konsider prezans de langaz, se nek pu konserv enn sufrans, sufrans diglosik, kot okenn rekonesans posib pu tu seki kapav sort depi enn lot kiltir ki pa kiltir lerop.

---

²² *Eloge de la Créolité, In Praise of Creoleness*, éditions Gallimard, 1989, Paris.

Alinvers, muvman pu kreolite, li refiz sa sityasyon an marz frankofoni, li ule vinn enn lemond kot kiltir pliryel rekonpoze li kapav uver buku plis posibilite.

Ekrivin Vincent Placol²³, avek so bann konpatryot antiye an faver kreolite, li pe kriy so pasyon pu so langaz : « Li mem ki ofe nu posed vreman ». Konklizyon *L'Eloge de la Créolité*, li ena buku konsekans lor nosyon etimoloji ki nu size aster :

« Kreolite, li pa enn zafer monolang. Li pa plis enn multilingism kot pena okenn interaksyon ant bann langaz. So domenn, li zisteman langaz. So lapeti se tu bann langaz lemond. Zwe ant bann diferan langaz, kot langaz la frot frot ansam, li enn vertiz posibilite sans. Dan sa konteks la, enn sel mo vo plizyer. Seki konte, se sa letof ki tu sa bann langaz la inn reysi tise ant zot, sa bann melanz difil kiltir la, li enn manyer esanz ant de intelizans. »

Apart kit obzeksyon prinsip²⁴, nu byin dakor ek tu sa bann nide la e nu desid dan sa letid lor etimoloji, pu ralye sa tez lor plirikiltiralite fondamantal langaz kreol e nu pu aplik sa konsep lor etimoloji, parski nu pa inyor aster la ki fondman sa syans la li linvers ek prinsip multikiltirel e li form par enn diskur alyenasyon lor langaz, nu remet an kestyon sa konsep etimoloji ek so tez prinsipal ki deryer, setadir, leksik fransize dan langaz kreol.

Kont seki pe ankor paret kuma enn evidans, nu pu sey asterla, pruv mank serye ki deryer sa rezonnman etimozik, ki zame pa finn remet an kestyon, ki ti finn adopte san enn vre refleksyon lorla, usi byin pu bann partizan bann tez « eurogénétiques » ki pu bann partizan bann tez « substratistes » u swa ankor pu bann partizan bann tez « universalistes ». Zot tu finn ponn bann nide byin diferan tanka lorizinn striktir sintaks ek konzigezon, me zot tu ti dakor pu admet dominasyon lorizinn franse lor leksik kreol, zot ti pe deklar sa an fonksyon bann parante fonetik ki pu zot paret evidan e pa kavav konteste, seki nu pe sey fer isi :

---

²³ *Les Antilles dans l'impasse, des intellectuels antillais s'expliquent*, edisyon Caribéennes ek L'Harmattan, 1976.

²⁴ Notaman lefe ki sa *Eloge* la finn ekri an franse, finn tradir li an angle, me pa aksesib dan langaz kreol, pu nu li enn skandal inakseptab parski li pe trair enn kontradiksyon avek seki bann oter la pe dir.

Enn nuvo etimoloji

Tu dabor, mem bann lorizinn leksikal ki sir, zot pa anpes konsider bann rezo inflyans leksikal ki repoz zis lor bann resanblans ant de mo. Nu pu sey aplik bann dekuvert ek bann analiz Pierre Guiraud²⁵, enn lingwis franse ki nn relans syans etimoloji dan enn nuvo direksyon. Seki nu kapav dir, seki linportans sa bann sanzman dan sa syans la li pa kapav pena okenn konsekans lor lanaliz bann langaz kreol, sirtu dan kestyon zot leksik zot lorizinn.

Sa ekrivin la so nide, seki ena bann striktir fonetik bazik andan tu langaz. Dan etimoloji tradisyonel, bann mo kuma « chapeau, château, chameau, zot pena okenn rapor ant zot, sakenn so filyasyon, , sakenn so asandans, sakenn so “linyaz”, pena okenn pwen komin. Alor, si nu rezime, dan zot etimoloji, zot pa kapav form okenn fami, usi, malgre lefe ki zot byin byin pros enn ek lot, zot pena okenn mo-anset an komin, sakenn so rasinn pa parey.

Dan kumansman mem so bann rezonnman lor langaz, Pierre Guiraud li rekonet ki enn sertenn etimoloji tradisyonel, setadir tu seki pe resers enn mo so ennsel lorizinn, dan enn relasyon direk ek inik, li depase, li form enn illizyon. So ipotez santral, li aplik li lor langaz franse, li konsist pu remet enn mo dan enn sistem prodiktif, ki plis koresponn ek lespri kiltir la so langaz, li le montre ki anba anba sa bann sanzman ki sak mo pe viv dan so listwar, ena enn permanans bann model ki azir. Pli larz ki etimoloji, ena enn nuvo syans ki pwente, ki debord ansyin etimoloji tu kote, sa syans la li apel li, « onomasiologie ». Ofe li servi lefe ki sak langaz ena so manyer dir « kwin kwin », u swa « kokoriko » ... e sa bann manyer eksprim bann zafer sinp dan langaz, zot pa ninport, o kontrer, zot absoliman bizin koresponn ek sak langaz so bann reg fonetik. Setadir ki zis enn kok angle ki kapav fer « kokodudlidu », zis enn kok alman ki kapav fer « kikiriki », ... Deryer sa dekuvert la, li panse ki tu sa bann ekspresyon sinp la, zot pa ninport, zot blize fonksyonnn dan enn bann reg presi ki koresponn ek sak langaz presi. Li panse ki ofe, tu bann mo dan mem ka.

---

²⁵ *Structures étymologiques du Lexique français*, Payot, 1986.

Sa nuvo resers posib lor langaz, li enn sirpriz, telman li paret nuvo e sitan li permet remet an kestyon enn fondman esansyel dan lingwistik ki finn aksepté par tu kominote syantifik depi lingwis depi Ferdinand de Saussure : enn siny pa koresponn ek enn sans oblize.

Ofe, seki kapav repros ek etimoloji tradisyonel, seki li ti ena tro tandans ziskaster, pu mazinn enn zimaz, enn anprin, enn derivasyon, dan enn manyer kot ti pu kapav verifye enn ipotez ki finn fer odepar, fer an sort ki versyon lorizinn enn mo, li koresponn ek enn intwisyon, san zot mazinn lefe ki enn mo li bizin koresponn usi ek bann reg, bann limit, bann interdi lingwistik ki inkonsyan e ki dan langaz mem.

Si u pran enn mo ki pa franse dan so lorizinn, me ki nn rant dan franse : par ekzanp, « packet-boat », nu kone li finn paret premye fwa dan leksik franse dan lane 1634, avek enn form modifye ki nu kapav dir « fransize » : « paquebot ». Kuma li nn reysi integre dan vokabiler franse, kuma li nn modifye ti git ti git ziska li paret enn mo franse tipik mem ? Paquebot, li fonde lor enn striktir fonozik ki kapav dekrir su sa form la :

konsonn/a, konsonn/ë, konsonn /o ; sa mem so striktir bazik. Lor sa mem model la, ena buku lezot model bann lezot mo franse : « passereau, matelot, maquereau, ... », zot tu inn kre dan sa mem mod fonetik bazik : cons/a, cons/e, cons/o.

Nu kapav verifye ki sa mem ipotez la, nu retruv li ek buku buku mo franse ki nn sort depi angle e ki finn adapte ek enn de modifikasyon, nu apel sa galisizasyon (fer zot vinn franse totalman, asimilasyon enn mo deor), enn manyer pu zot pa paret bann mo deor, bann mo etranze : « flibustier », li vinn depi « fly-boat », li enn lot ekzanp parey mem. Karakter sistematik sa bann modifikasyon, li telman masif, ki nu kapav ponn enn teori lor bann kondisyon kreasyon ek modifikasyon bann mo ki dan leksik enn langaz.

Maronaz lingwistik

Dan ka langaz kreol, sa bann transformasyon, zot linportans pa parey, ena sanzman sistematik ek zeneralize. Sitan ena sanzman, ki li difisil pu konn ekzakteman si enn mo li sort leksik franse e li modifye, u okontrer, si pa li sort enn lot langaz ki pa franse, enn langaz bann « langues-substrats », setadir sort Lafrik, Madagaskar u swa Lind e Ierla, li nn fransize²⁶.

Dayer, Robert Chaudenson li mem, ofe, li nn rekonet sa rol inportan ki bann resanblans fonetik ant de lang kapav zwe dan kreasyon leksik langaz kreol. Selman, letan li pe konstat sa bann resanblans li pe pran sa kont zis an rapor ek langaz franse, dan enn vizyon wannwe. Mem si sa paret nu lozik, me li pa fer ipotez ki sa bann resanblans fonetik, bann esklav usi zot inn servi zot dan zot kote, pu fer an sort leksik la pu zot. Olye li sistematiz sa prosede, li truv sa enn eksepsyon. Tanka nu, nu pans lekotr, setadir ki langaz kreol, li ranpli sa bann metisaz lingwistik la :

« Malgre tu, nu finn rann kont byin byin vit ki li difisil pu truv bann lalwa dan evolision bann mo dan leksik kreol. Sa fenomenn raprosman bann mo dan de langaz diferan, li kapav enn fenomenn ki tus bann langaz ki pe kre vit vit. Enn dimunn ki pa koz malgas, enn Franse par ekzanp, letan li nn sey reprodire bann term malgas, li kapav inn repet enn mo vwazin dan fonetik so prop langaz. Enn lot fason pu dir li, bann zefor ki bann Eropyen inn fer pu repet bann mo malgas, zot ti fasilite par bann paralel fonetik ki nn fer de mo atir ansam san ki purtan zot ena an komin lor enn plan etimoloji. »...

« Nu kapav konstat usi sa dan enn lot manyer. Par ekzanp, nu kapav truv dan bann vye vye dokiman lontan, notaman bann ki sort 18em syek, ki bann mo kreol ki ena enn lorizinn malgas, zot finn ekrir ek enn lortograf franse ki pe les nu devinn enn paralel ek enn mo franse « sonn » parey. Kumsa mem ki bann Franse finn ekrir « songes, saisies, natte, vavangue, pied lafourche ... », ki zot tu mo malgas. »

---

²⁶ Par ekzanp, nu kapav montre sa ka mo « salaam » la ki paret evidan : tu dimunn konn parante ant « shalom, salaam, ek salut ». Li fasil pu konpran ki, si nu pa konn sa parante la, « salaam » dan morisyin, li ti pu relye direk ek franse, alors ki versyon valab, li san dut avan tu ki sa ti mo la ti interlingwistik e ki tu dimunn ti pe kapav konpran li, seki nn koz so adopsyon dan langaz morisyin. Ki fer nu pa kapav panse ki tu bann mo morisyin, dan sa ka la ? Kapav ena bann resanblans interlingwistik ki nu pa supson e ki kapav inn zwe zot rol.

Savedir ki dan sa sans la, kreol/franse, ena prev ekri sa travay apropryasyon la, pu ki fer nu pa panse ki dan sans kreol/malgas ... li pa kapav parey ?

Si nu pran kreol lwizyane²⁷, get enn kut sa bann mo la :
« un carencro, une mèche, une lèche, une barrière en péline, une lampe à coloïe, une chauvelle, une estimbotte, un boulet, prendre l'estampic, ... », tu sa bann mo la paret sort drwat depi dan vye franse, ki sann la ti pu kapav retruv verite la, setadir respektivman : « carrion-crow, marsh, leech, paling, coal oil, shovel, steam-boat, bully, stampede ... »

Nu ena la enn bann ekzanp byin evidan enn asimilasyon total dan enn letof lingwistik, sa pe temwany fakilte asimilasyon bann nuvo mo, malgre enn sityasyon kot langaz la byen menase par enn dominasyon kantitatif langaz angle ki tutotur. An mem tan, sa transformasyon pe al ver kreol e pe kre enn nuvo leksik ki konpletman kreol, sa mem.

Ipotez ki nu kapav pran dan liv P. Guiraud, se lefe ki enn mo pa pe paret dan langaz par azar, dan enn manyer ninport, okontrer, plis li pu koresponn ek bann frekans fonetik ki deza an plas, plis li pu integre vit dan sa nuvo langaz la, plis li pu truv so plas. Enn lot fason pu dir sa, seki plis enn mo pa pu demarke ek lezot, mwens li pu apar, plis li pu «aksepte » dan sa langaz la, si li deza byin, narnye pa pu sanz ar li. Parfwa bann sanzman nesaser, me mem si bann abitan ki pu sanz li, zot pu fer li dan enn manyer ki pa konsyan. Si enn mo so striktir fonetik pe deza koresponn ek bann lezot mo ki deza la dan langaz la, li pu integre tudswit tudswit kuma li ete.

Tusala, si nu aplik li lor lorizinn langaz kreol, li pa san konsekans. Dan sa analiz la, li pa ekstrem pu panse ki dan langaz, ena enn sertenn evolisionism, setadir ki sak mo ena enn kapasite integrasyon plis u mwens gran an fonksyon enn sistem fonetik presi. Dan ka langaz kreol, dan sa kad la, li evidan ki ninport ki « langue substrat » ena so rol pu zwe dan integrasyon enn mo dan leksik bann abitan. Nu kapav mem afirme ki

---

²⁷ Ki pa bizin melanze ek langaz kazin.

byin byin vit, letan langaz kreol inn fini striktire, li mem ti ena so bann morfoloji fonetik e li mem so prop « langue-substrat » usi.

Dayer, sa bann nide lor bann striktir fonolojik de baz ki ena dan sak langaz, P. Guiraud, li pa ti premye dimunn ki nn koz lor sa. Dan enn lot domenn, Bronislaw Malinowski, dan so liv seleb ki konsakre lor analiz bann abitan bann zil Trobriand (Nor Lostrali), li mem inn deza reflesi lor bann diferan stati langaz ki bann Trobryande ti pe viv. Letan li nn ekrire so sapit lor langaz mazik (tu bann sort kalite mantra), li nn dekuver ki bann abitan pa ti pe koz ninport, mem si bann fraz la pa ti ena okenn sans. Lerla, li nn kre enn teori pu permet relye langaz mazik ek langaz lavi tulezur, seki nn permet li pruve²⁸ ki bann inkantasyon mazik, fondamantalman, zot ti pe repoz lor bann striktir fonolojik langaz tulezur.

Malgre sa teori la, so bann sikseser pa nn mezir bann konsekans ki sa bann teori ti pu kapav ena lor lanaliz tu bann lezot langaz an zeneral. Person pa nn pran kont bann striktir fonolojik ki enn lang kapav ena e ki tu dimunn ki abitye koz li ena dan so sibkonsyan.

Sa bann striktir fonolojik dan langaz, zot byin la, pa kavav konteste, zot mem enn karakter byin vizib langaz la. Par ekzanp, si nu pran bann mo ki fini par « ed », zot ase rar dan franse, an plis sa, suvan sa « d » final, pa tann li (kuma dans « pied »). Alinvers, bann mo angle ki ena sa terminezon la, zot enn pake : « red, bed, dead, led, bred, fed, ... ».

Lerla nu kapav afirme ki an deor bann relasyon vertikal ki etimoloji tradisyonel inn rod sey montre, ena bann striktir fonetik byin byin etabli dan langaz, sa bann striktir usi ena zot valer, bizin klasifye zot, get sak frekans son dan langaz, zisk aster, sa pa ti finn fer vreman. Si nu rebran nu lekzanp avan la, aster, « chapeau, château, chameau », zot ena kitsoz an komin, se zot striktir fonetik fondamantal.

An deor sa bann striktir la, Pierre Guiraud inn al buku pli lwen, li nn kre enn « onomazyoloji », setadir ki li krwar ki ena bann relasyon sere sere ant bann son ek bann sans enn mo, ant fonetik ek semantik, li kre enn pasrel, ki kontrer a bann teorisyin ki nn swiv Ferdinand Saussure, sann la ki nn etabli afirmasyon invers, setadir ki son ek sans pena pwen komin.

---

²⁸ Dan *Les Jardins de Corail*, éditions Maspéro, Paris, sirtu de sapit ki terminn liv la : « problematik tradiksyon bann mo ki pa kapav tradyir » ek « sinyifikasyon bann mo ki pena sinyifikasyon. »

Pierre Guiraud, malgre li pe dir li pa fer sa, li pe reinterese ek bann vye teori platonisyen ki Platon inn formile dan so liv *Cratyle*.

Tu zistwar lingwistik modern apartir Saussure, inn renye sa relasyon ant form enn siny ek so konteni. Filozof Turgot avan mem F. Saussure, li nn dir : « Bann mo ek seki pe servi pu eksprim zot, pena okenn rapor koz efe. » Purtan, nu bizin konstate ki tu poet ek buku kritik stil literer, zame zot pa ti krwar tro ladan. Okontrer, tuzur zot inn krwar dan lekzistans enn sinbolik atraver bann son sak fwa enn ekrivin pe servi langaz pu ekrir enn zoli teks.

Pierre Guiraud, tanka li, li konstat ki ena buku mo ekspresif, kot kapav tann seki zot dir, li afirme ki sa kupir ant son ek sans, li pa total, ena suvan relasyon ant sinifyan ek sinifye, notaman dan bann artikilasyon bann son. Li pe donn buku lekzanp dan so liv.

So interpretasyon al byin byin lwen, li disteng enn sistem fonosemantik ki pa kapav truv dan enn premye regar, me ki la kan mem, sa sistem la li fonksyonnn kuma enn integrater pu bann mo, a traver sa prism la ki ena enn seleksyon, ena enn dinamizasyon sertenn kreasyon, ena bann aktyalisasyon permanan bann valer fonik dan langaz, sistem la, li mem ki kapav permet bann ti sanzman dan enn mo paret enn sel ku pu rann sa mo la posib.

« Ninport ki kreasyon leksikal koresponn enn itilizasyon nesese e li bizin reponn an mem tan ek bann kondisyon formel ki defini par vokabiler an zeneral so striktir intern, so bann lalwa. Ant sa bann de tandans la, ena enn debalansman ki fer, enn nesese dan itilizasyon, li kapav inpoz enn mo ki nn mal fe u ki nn mal integre... »

« Li or de kestyon pu remet an koz bann etimoloji ki deza finn truv pu sak mo, me li difisil pu pa admet ki an mem tan, ki tu bann mo ekzis andan enn sistem orizinal ki dan enn rapor byin etrwa ar zot... »

« Premye etimoloji tradisyonel, li sers enn mo rasinn, si li admet ena enn striktir primer onomatopeik, li pu admet li an dernye resor, alors ki nu, nu poz sa striktir sonor an premye e apre sa nu gete dan ki manyer, dan ki mo li nn aktyalize. »

Analiz bann frekans fonik

Nu propo isi, li pa pu swiv Pierre Guiraud dan tu so devlopman final lor bann striktir onomatopeik langaz la, ki pe sers relye sistematikman bann son ek enn sans²⁹, dayer nu ravway lekter ek sa luvraz la, li ase pu konstat lekzistans enn striktir fonolozik fondamantal dan langaz, seki paret admisib pu ninport kisannla. Seki nu le, se al kont sa bann demars etimoloji tradisyonel la ki nek ti pe propoz bann elema datasyon ek parante bann mo, alors ki nu panse ki lintere se etimoloji enn langaz an antye antanki enn ansam sans ek son ki nu kapav analiz direk.

Form bann mo, li ena tandans pu konserv ek kre tu bann detay fonetik (kili par sanzman, kilipar kontaminasyon lezot mo ki deza dan leksik) ki pu donn zot enn valer rantab dan lekspresyon.

Sa bann striktir, sa bann form fonetik bazik, zot ena tandans pu form bann matris, bann kondisyon prodiksyon leksikal, seki pe propoz nu enn lot sema konpletman diferan ek etimoloji tradisyonel ki ti pe akse lor bann azar ninport ki nn amenn kreasyon enn mo dan langaz. Okontrer, sa nuvo refleksyon la, li propoz enn leksplikasyon lor kreasyon leksikal ki pe servi bann konsep nuvo kuma seleksyon, eliminasyon, alterasyon, transformasyon bann form par enn nesese intern ek langaz la.

Tu kreasyon leksikal, li ena so reg, sa bann reg la, zot fer parti enn ansam prinsip debaz ki pu sa langaz diferan. Pu sak mo nuvo, ena enn nesese, si sa nesese pu servi li li inportan, li irzan, alor bann abitan pu aksep enn kreasyon leksikal ki pa tro terib ; alinvers, enn mo ki byin byin integre mem dan sistem form fonetik enn langaz, li pu reysi sirviv kan mem so nesese nepli la.

Marie Treps, enn lingwis³⁰, li pe dir kumsa : « Plipar letan, nu anprint enn mo san nu konn pu kifer, me inkonsyan, tankali, li pe konn byin byin mem seki li pe rode. Rezon sa anprin la, li poetik. Nek bann dimunn ki pe koz enn lang ki pe devlop bann stratezi pu integr bann mo, mem si sa bann stratezi zot inkonsyan, sa pa le dir ki zot pa zenyal mem. »

---

²⁹ Par ekzanp, si nu rebran nu lekzanp « chapeau, château, chameau », inposib pu relye zot par enn sans komin.

³⁰ Li ansarz enn resers dan Sant Nasyonal Resers Syantifik (CNRS), laboratwar antropoloji lavil, Paris, Lafrans. Artik la inn fini paret dan lagazet *Le Monde*, 31/07/03.

Byin sir, sa bann striktir prodiktiv ki nu apel matrisyel, pa zot ki kre bann mo nuvo, zos zis bann kondisyon sa kreasyon la, swa zot permet enn konservasyon bann form fonetik enn mo, swa zot pu permet adopte enn bann sanzman ki pu transform mo la pu rann li plis dan lakorite ek bann striktir fondamantal sa langaz la. Sa sistem prodikter mo la, sak abitan ki ena li dan li mem. Li pa enn sistem ki indepandan dimunn, kuma dir enn striktir ki apart popilasyon la, pa ditu. Seki permet enn mo rant dan leksik, se so konformite ek sa bann lalwa, sa bann reg langaz la, me li usi parski enn transformasyon ki nesaser lor li, li byin byin servi buku pu enn pake lezot mo.

Si nu analiz integrasyon bann mo deor dan enn langaz done, nu bizin rekonet ki li enn fe interkiltirel iniversel. Pena langaz ki tu sel tu sel e ki pena lesanz ek lezot langaz. Langaz bann zil li pa enn ka apart lor sa plan la, okontrer, bann zil zot ena buku interaksyon avek dimunn ale vini. Alor tu langaz ena bann apor depi lezot langaz.

Enn mo ki sort deor e pe vinn andan enn leksik, li kapav fer li dan trwa fason :

1/ san li pa pu sibi okenn sanzman, setadir ki so striktir fonolozik ek so form li konpatib ek sistem langaz ki deza an plas, lerla li pa nesaser pu sanz kitsoz ar li.

2/ ena mem bann ka ki rant dan langaz par enn sort zeneralizasyon u swa ekstansyon so sans : par ekzanp an franse, « un havane », « un madras », ...

3/ mo la pu sibi enn tipti sanzman swa grafik swa fonik, swa so prononsyasyon li pu enn tiginn diferan ek langaz kot li nn sorti.

4/ mo la pu sibi enn modifikasyon mazer, enn sort kalite natiralizasyon enn mo dan langaz, par ekzanp, enn mo angle kuma « reading-coat » pe vinn « redingote » dan franse.

Orizinn popilasyon, orizinn langaz kreol mem

Enn parmi bann pwen pli inportan ki R. Chaudenson inn sulev dan so tez, se so afirmasyon pu dir ki langaz kreol finn kre lor enn peryod byin byin kurt. So nide inn ne dapre lefe ki ena enn teks ki li nn reysi truve dan lane 1710-1720, enn depozisyon lapolis ki nn fer dan langaz kreol : esklav enn bug apel M. Ferrere pe eksplik kifer li nn al maron :

« Moin la parti marron parce qu'Alexis, l'homme de jardin l'était qui fait à moin trop l'amour . »

Zis lor sa fraz ki lingwis inn releve, li pe dir ki pu li, sa pruve ki, « enn bann dis lane apre fondasyon koloni la, langaz popiler finn vinn stab, dan enn form ki byin byin diferan mem ek franse standar. »

Nu byin dakor pu dir ki langaz burbone ti finn ekziste dan koloni sa lepok la, me an deor sa, nu pa dan lakorite ek lingwis la lor de pwen fondamantal :

1/ mem si langaz kreol ti finn deza kre dan lane 1710, nu pa truv lozik pu truv sa langaz la « stabilize ». An efe, mem si sistem konzizezon li byin byin pre mem ek sistem reyone zordi, sistem morisyin, tankali, li sipoz buku lezot sanzman ankor (« la » ek « l'était », zot byin pre ek bann oksilyer konzizezon dan reyone aster, me zot byin byin lwen ek morisyin zordi, kot sa bann oksilyer konzizezon zot : « finn ek « ti »). Seki le dir ki parante ant sa de sistem kreol li pa demontre, okontrer seki Chaudenson dir parski so bann devlopman pa pe zistifye bann diferans ant sistem sa de zil la. An plis sa, sa bann oksilyer ki met avan verb pu donn so tan konzizezon, zot pa parey ditu an morisyin. Letan nu dir pa parey, sa vedit dan sa sans ki Chaudenson pe dir, setadir dan kote etimoloji tradisyonel : « a » (verb avoir) ek « été » (verb être) pu langaz reyone, « finn » (verb finir) ek « ti » (verb partir), dan kreol morisyin. Sa diferans la so konsekans seki parante ant reyone ek morisyin, an tu ka baze lor sa fraz la, pa kapav pruv enn parante.

2/ Anfin, seki nu bizin dir sirtu, se ki mem si sistem sintaks, sistem gramer ek sistem konzizezon zot paret deza dan enn sistem kreolizasyon

byin avanse pu lane 1710, sa paret byin demontre par sa sort kalite fraz la, par kont, pa kapav fer dediksyon depi sa lor sistem kreol sa lepok la so leksik, sann la li res totalman misterye parski pa gany tras mem. Purtan, si nu get byin, se zisteman lor sa lorizinn franse sipoze ki Chaudenson inn fer tu so tez lor inflyans franse dan kreasyon kreol, me sistem konzizezon, li byin tro orizinal pu li permet apiy sa nide la.

Okontrer, si nu admet ki evolisyon leksik dan enn langaz, sa li enn zafer, zame pa stabilize, tuzur dan transformasyon, li paret fos pu dir ki kreol burbone li nn fini stabilize enn bann dis lane apre lil finn kolonize.

Dayer si nu revinn lor listwar pepleman lil Bourbon sa lepok la, seki nesaser pu esplik formasyon langaz kreol, nu bizin debalanse linportans inflyans franse pu nu suliny apor ki malgas inn donn dan langaz kreol ³¹:

Interkiltiralite bann premye abitan

1/ tu bann premye abitan lil Bourbon inn sort dan Madagaskar kot zot finn reste depi buku lane. Si nu rebran istorik bann premye Franse dan Madagaskar, Etienne de Flacourt inn debark dan For Dofin dan lane 1648 ek 80 kolon. Li nn ravoy so bato, *Le St Laurent* e li nn res pu retabli dan lil. Apre sa, li pa finn trov enn sel lavwal pandan plis ki kat lane.

Pandan sa peryod la, sertenman parski bann fam lerop pa ti la, u ti ena tro tiginn, buku kolon finn marye ek zot esklav afransi uswa, plis sinp, zot ti an maryaz lakol.

Dayer, zisteman aköz Major La Caze, enn dimunn La Rochelle, ki ti marye ek enn prinses malgas e ki nn vinn li mem enn sef lokal, ki Flacourt ek Pronis, bann de premye komandan lor laplas For Dofin, zot ti kapav res la ek zot garnizon. Nek dan lane 1723 ki enn lordonans inn

---

³¹ Lir notaman Jean Farchi, *Petite Histoire de l'Île Bourbon*, Presses Universitaires de France, 1937, Paris.

anpes bann met pu « vivre en concubinage avec une négresse », apre sa ki bann zanfan ki ti pu kapav ne dan sa kad la, ti retire ek zot paran.³²

2/ 27 ut 1674, bann esklav For Dofin finn revolte kont zot met e finn tuy 75 parmi. Bann sirvivan franse, zot finn al debark dan Burbon. Enn konsekans mazer sa evennman la, seki Konpanyi dezind finn desid pu abandonn byin byin vit tu so bann proze kolonizasyon Madagaskar. Lot kote, lape Nimeg, dan lane 1678, kinn permet Lafrans ek Oland rekonsilye, Be de latab dan Lafrik disid, finn revinn aksesib pu tu bann bato Konpanyi dezind ki pa ti bizin lerla pu repas par lil Burbon, zot ti pe al direk depi Cape Town ziska lind anpasan par lenor Madagaskar.

De 1676 ziska 1686, pandan plis ki dis lane, lil Burbon pa ti truv okenn bato franse vini, li zis dan lane 1690 selman, apre katorz banane ki enn bato sort Lafrans ti fer enn eskal. Lerla, li posib pu afirme ki pandan tu sa peryod la, metropol pa finn pran okenn kont bann kolon ki finn res dan Burbon. Li byin inportan pu not tusala parski dan kreasyon enn nuvo langaz, absans fidbak ek absans koreksyon aköz lefe ki langaz bann kolon li lwen, sa pe favoriz enn « nativizasyon » langaz kreol.

Sa lepok la, nu byin kapav dekrir popilasyon lil la parski nu ena bann not enn monper apel Père Bernardin, ki nn ekrire lor la e sirtu lor bann premye abitan zot lorizinn. Anplis bann franse ki finn sove depi Madagaskar, ti ena usi bann Franse sort dan Lind, marye ek bann madam portige ki ti finn ne laba, usi bann Malgas, bann Indyin, ek bann Olande.

Prezans bann abitan ki ena enn lot lorizinn dan lerop, ki pa franse, li usi bann lingwis pa finn pran li ase kont. Premye avril 1687, enn bato portige, *Saint François Xavier*, li finn kule devan Sin Deni ; so lekipaz finn res kot bann abitan dan Sin Deni u swa Sin Pol³³. Pli tar, 22 Olande ti debarke par enn bato korser angle. Lane 1689, ti ena anviron 300 abitan dan Burbon, parmi zot, 200 kolon pu enn san esklav ek bann « Lib » u bann afransi. 31 desam 1689, enn siklonn inn kul bato

Sin Jean Baptiste. Sa katastrof la, li nn donn bann direkter Konpanyi dezind enn konfirmasyon ki lil Burbon byin pa bon pu bann bato, lerla zot inn desid pu donn bann kapitenn pu evit sa lil la. Pandan plis ki kat lane ankor, ziska kumansman 1694, napa ti ena enn sel bato pu pas

---

³² Pli seleb ka se lexanp Lislet Geoffroy ki'nn ne ek enn papa franse finn vinn retabli lil de Frans ant 1730/1740, antanki inzenyer dan Konpani dezind. So papa finn afransi so esklav Niama, so konpany, pu li kapav maryaz lakol ar li.

³³ Ena buku Reyone zordi ki pe inyor kompletman ki enn non kuma Techer, tipik reyone, li sort dan portige « Texeira », enn non ki nu kapav truv buku dan Portigal.

burbon, ni dan enn sans, ni dan lot, zot tu ti pe swazir pas par Anzwan dan Komor ki ti pe paret plis sir.

3/ Dan listwar pepleman Burbon la, fode pa nu pa pran kont bann korser repanti : dan lane 1695, enn korser angle ti debark Sin Deni 70 pirat, parmi, 25 Franse, tu lezot swa Angle, swa Danwa. Par ekzanp, 17 novam 1720, enn bato angle *Crooker* inn amenn bann propozisyon korser Congdom ki ti pe koz sumet li definitivman ek so bann 135 zom ek 70 esklav ar guverner Beauvillier de Courchant. Sa bann korser pa ti tu sel, ti ena buku lezot ancor ki nn ogmant buku popilasyon lil. Buku pirat angle inn vinn dan lil ek tu zot rises, apre lerwa Lafrans inn akord zot so pardon.

Avery, England, Congdom, Patterson ek buku lezot ti fer parti sa bann la. Ofe, letan piratri ti kumans diminye dan Madagaskar, administrater Burbon, ki ti Desforges-Boucher, li nn grasye zot lor kondisyon zot finn retabli dan lil. Pli tar, bann ki'nn res dan Madagaskar, inn gany lord pu vinn retabli Burbon. Par ekzanp, pirat Bowen ti dan sa ka la. North, ki ti marye ek enn ser lerwa bann Antemur e ki ti ena trwa zanfan, li usi finn debark Burbon ek tu so bann zom. Sa bann ka la pa isole : Plantain, li usi enn pirat, li ti finn retabli Madagaskar ek James Adair, li nn vinn lerwa li usi e li ti ena enn dinasti. Buku temwanyaz pe montre nu ki sa lepok la dan 18em syek, ti ena buku metisaz. Lerwa sakalave dan Boina, so non apel Long-Dick, li ti granper enn tifi ki ti enn pirat angle so tifi. Dayer bann pirat zot lotorite dan Madagascar inn vinn nek parski zot ti marye ar bann tifi ki ti fer parti nobles malgas.

Bann pirat zot kan ti sitey dan lil Sint Mari dan bor lakot ki koste labe Antongil, tutotur pwent Lare ek pre ar Feneriv u Fulpwent. Sa rezyon, depi Antakala dan Nor ziska Tamatav dan Sid, ti okipe par enn kinz gran tribi ek buku klan ki ti pe lager suvan. Ratsimilaho, ki ti seleb, dimunn ti pe apel li Mayeur, li ti pirat angle Tom ek prinses Rahena zot garson, li ti sef ek tribi Zafindramisoa dan Feneriv, li nn resi regroup otur li tu bann dimunn dan labe, parmi zot ti ena buku zanfan pirat. Sa bann zanfan, bann Malgas ti pe apel zot « Zana-Malata », setadir « zanfan milat ». Ratsimilao ti finn eli bann Betsimisaraka zot lerwa, ki ti pe form enn sel lepep depi labe Antongil ziska Tamatav.

Nu pa kapav pa pran kont linportans sa pepleman pirat dan lorizinn premye abitan dan Burbon. Dayer, enn lordonans ki ti pe obliz bann

burbone aret fer trafik ek bann pirat, ti bizin renouvel li par lerwa Louis XIV li mem. Ankor, apre sa, person pa ti pe aplik tro sa lalwa la, guverner Desforges-Boucher li mem, inn kontiny pu negosye ar bann pirat ki zot vinn retabli dan lil. Bizin dir ki sak pirat sa lepok la ti pe vinn retabli ek tu so rises...

Dan kumansman, nu ti plizyer

Tu sa bann detur pu nu revinn nu size prinsipal setadir nide enn pepleman Burbon fondamantalman pliryel, interkiltirel. Kapav mem li pa tro inposib pu mazine ki ti ena deza bann eleman kreolizasyon dan Madagaskar e ki sa bann eleman la finn transpoze dan bann zil Maskareny. Antuka, nu bizin admet, apre tu sa bann devlopman istorik la, ki pepleman bann Maskareny ti dan enn kad interkiltirel franko-malgas byin for.

Pu lane 1700, popilasyon Burbon ti 488 abitan ki Lafrans pa ti pe pran okenn kont. Lane 1701, Pontchartrain, minis Marinn Lafrans, li nn propoz mem ar bann Portige pu esanz Burbon kont lil Diu u swa 100 000 eki.

Ver sa lepok la usi ki bann kolon, ki ti le eksplwat lil zot inn lans zot dan kiltir kafe, lerla ki zot inn fer kanpany pu al sers esklav dan Madagaskar, lil Sint Mari.

Zwin 1702, de bato ekose finn zet lank Burbon pu vann bann esklav malgas ki zot ti ena abor. 1707, dapre Antoine Boucher, ti ena ansam ek bann esklav, 1300 abitan dan Burbon. 1717, dapre Hubert Deschamps³⁴, popilasyon inn ariv 800 kolon blan pu 1000 esklav ek « lib ». Depi 1732 ziska 1735, plis ki 1100 esklav ti inport depi Madagaskar, 240 depi Mozanbik. Lane 1740, ti ena 2134 kolon ek 8 849 esklav.

Si nu revinn lor nu kritik R. Chaudenson, so analiz lor inflyans franse dan kreasyon kreol, li byin inportan, me seki bizin konstate, seki tu so

---

³⁴ *Les Pirates à Madagascar au XVIIe et XVIIIe siècles*, 1949.

rezonnman repoze lor enn sel fraz, ek sa li pa konsider ditu inflyans ki bann nonfrankofonn ti kapav ena lor leksik kreol.

Konparezon diferan form langaz

Okontrer, si nu kapav dir, laspe leksikal dan enn langaz, li san dut seki plis kapav ena apor, modifikasyon u swa derivasyon e si enn dimunn krwar dan stabilizasyon leksikal langaz kreol dan kumansman so istwar, li pa pe pran kont tu apor ki popilasyon esklav ti ena dan sa kreasyon la. Li pe met zis lanfaz lor popilasyon franse dan sa pepleman.

Fode pa bliye ki fondamantalman, bann sistem fonetik, zot pa stab e zot prononsyasyon byin byin sup. Bann diferans fonetik ki permet nu fer distinksyon ant bann mo diferan, zot renegosye an permanans ofir ek amezir bann glisman fonetik, zis pu nu pli kapav konserv enn bon rantabilite dan sa fonksyon diferansyasyon la, li inpansab pu krwar ki enn langaz vivan, li ena enn fiksasyon final so leksik.

Nek si nu konsider tu bann sanzman inportan ki pe rann franse ek kreol diferan, sintaks, gramer, konzizezon, zot ase pu dir ki tu sa bann modifikasyon zot pa truv zot lorizinn dan franse. Me mem an deor sa, li pe vinn difisil pu panse ki leksik tan ka li, li nn fer alinvers e zis li ki nn sibi inflyans franse.

Etimoloji, letan li pe okip zis bann mo antan ki fami enn mem pedigre, fami enn sel anset, li pa permet nu konsider langaz kuma enn tu, li pa permet nu eksplik enn kantite mekanism onivo leksik.

Par ekzanp, si nu remark leksistans bann marker pliryel kole avan mo franse la (« zaimo, zafan, zwazo, ... »), nu byin tante, premye kudey, pu met sa bann sanzman lor ledon enn fenomenn ki tu lingwis konn byin, apel « kolaz lartik », mekanism ki nu finn dekrir pli lao. Nu kapav dir, li konsis dan inklizyon enn fonem lyezon, enn son ki karakteristik dan koze-franse e ki byin nesaser pu mark bann opozisyon ant singilye ek pliryel. Sa fenomenn an franse, li pe tradir li mem, enn sumisyon aveg ar transkripsyon grafik me ki enn etranze kapav pa pran pu enn sinp marker me pran kuma enn parti mo la mem.

Selman, nu kapav pans usi ki sa marker pliryel kole avan mo la, li kapav fer parti enn transformasyon buku plis gran, kolaz lartik kuma dir enn preteks ki kapav permet introdiksyon enn fonem dan langaz, son « [z] ki pena buku dan franse andeor sa bann marker lyezon la (pu bann verb kuma pu bann non).

Par ekzanp, si nu truve ki tu mo ki ena son [j], li transform sistematikman sa son la par enn son [z], (jardin.zardin, jupe/zip, jouet/zwe, ...) setadir ki tu bann konsonn ki pe plak lalang kont kumansman pale dan labus, zot ranplase par tu bann son sort par frotman lalang kont ledan devan. Anfin, si nu remark ki tu bann marker pliryel, zot kapav retruv zot mem dan milye enn mo, (« dizef, lizye ... »), e si an mem tan, nu konstata ki buku mo bann langaz Lafrik e sirtu Madagaskar, zot ena buku plis sa son la ki lezot, tu sa la li etonan kote sistematik sa repetisyon sa fenomenn la. Kolaz lartik, li pa eksplik tu ek ofe, li pe paret enn rezon oportinis ki fer parti enn ansam buku pli gran : introdiksyon sistematik fonem [z] dan kreol.

Anu pran not seki sa poet morisyin seleb, Paul-Jean Toulet ti pe ekrir dan so rekey *Contrerimes* :

« Au pays du sucre et des mangues,
Les pâles dames créoles
S'éventent sous les varangues
Et zézaient de lentes paroles »

Sa inpresyon enn zezeman ki dayer pa enn zezeman, depi kot sa li sorti si pa enn (u swa plizyer) lang-substra ?

Letan lontan, plipar bann lingwis pa ti pran kont enn inflyans pliryel, zot ti pe konsider tu sistem transformasyon nek kuma enn sistem bann fot dan prononsyasyon.

Dokter Bos,

Ipotez linflyans enn lot langaz ki franse, li pena narnye ki sokan si nu pans tu bann fenomenn aksantyasyon ki kapav ena dan pratik enn langaz par bann ki aprann li. Selman dan ka kreol, nom bann ki aprann li li byin byin inportan e franse li mem, li pa standardize, nu kapav mazinn ziska ki pwen aksantyasyon ti kapav zwe so rol ek vinn desizif, ziska seki sa « lang-baz » sipoze, pa kapav rekonet li ditu. Linflyans bann langaz bann esklav, sertennman li ti ena enn rol buku plis inportan ki sann la ki bann lingwis inn les li ziska zordi, li pa ti enn sinp fenomenn aksantyasyon,

seki li ti pu ete si bann dimunn ki ti anprann zot ti pu bizin memoriz enn ti kantite non ? Li enn profon travay transformasyon ki vinn enn apropryasyon enn leksik skwate, li pe vinn enn langaz maron.

Maronaz fonik

Si nu mazine ki sa fonem [z] la, parey kuma tu bann lezot sanzman sistematik, ranplasman bann [ü] par bann [u], sanzman bann [ch] en [s], ..., ofe, zot enn manifestasyon enn kus lingwistik ki kasyet anba langaz kreol, parey kuma enn kus lapintir pe paret atraver enn lot avek letan., sa kus la li paret kuma enn temwanyaz, enn desirir dan listwar, tu sa bann tras la zot parey kuma bann res ki ankor vivan. Si nu kapav dir sa kumsa, anba langaz la, ena lezot langaz ki kapav inn les zot tras e ki nu kapav tann ankor.

Sa travay apropryasyon li pa konsyan byin sir, nu kapav dekrir li :

1/itilizasyon oportinis apartir enn lot langaz tu bann marker fonik ki prezan dan so prop langaz.

2/ introdiksyon sistematik, sak fwa ki posib, bann fonem so langaz interkale, u swa kole avan u apre enn mo.

3/ introdiksyon bann mo so langaz, sak fwa ki kapav, sak fwa ki enn mo langaz lot dimunn poz problem onivo prononsyasyon, seki kapav fer paret ankor plis bann fonem so prop langaz.

Nu kapav ratas tu sa bann prosesis inkonsyan ek enn tantativ deturnman langaz kreol an faver enn malgasizasyon volonter, enn folklor ki pe vinn ranfors nu ipotez : form koze popiler ki apel « koze Madam Sere ». Dapre V. Hookoomsingh ek Ph. Baker,³⁵ sa deturnman la li enn veritab derivasyon kreol morisyin ki truv so fondman dan enn bann reg sinp ki nn kre pu rann kreol inkonpreansib. Sa deturnman la, li konsist dan repetisyon sak silab me an plas konsonn inisyal, met enn *g* (lerla, *mo* pe vinn *mogo*). Anka konsonn la ti zisteman enn *g*, pa bizin razut enn *g*

---

³⁵ Dan *Diksyoner kreol morisyen*, édition L'Harmattan, Paris, 1987, p.162.

siplemanter. Anka silab kumans par enn vwayel, bizin razut enn *g* (par ekzanp, *an* vinn *angan*). Si nu donn enn sinp exanp, « je sais parler créole », li pe vinn an kreol morisyin « mo kapav koz kreol », e dan koze Madam Sere, « mogo kagapagavege kogozege kegeregeogolege ». Linpresyon ki u gany tudswit, seki sa langaz la li enn nuvo langaz, u pa kapav konpran narnye, li paret drol e li paret enn lang ek bann mo byen byen long. Anplis sa, prezans sa son *g* la, li telman multiplie ki u krwar u pe tann ...malgas.

Lezot klasman ?

Ofe, si nu le fer enn investigasyon modern lor langaz morisyin, li absoliman nesaser pu dres enn tablo konple bann frekans sak fonem letan nu pe servi enn langaz. Sa resers zame pa finn fer e zame pa nn pans pu fer li. Purtan, lerla ki nu pu kapav konpar tablo pu langaz kreol ek ninport ki lezot langaz. Lerla usi ki nu pu gany enn prev statistik lor inflyans ki enn langaz ti ena lor kreasyon langaz kreol par bann korelasyon syantifik. Nu pu sey kre enn klasifikasyon ki pu fonde lor realite, setadir, lor morfoloji langaz koze.

Sa model analiz, li paret byin lwen ek etimoloji tradisyonel, me pa ditu, dan enn dezyem tan, letan tu sa bann korelasyon ti pu finn truve, enn inflyans pu paret buku plis evidan e sa griy statistik bann frekans sonor, li pu donn tu so linportans ar bann sanzman ki bann mo inn sibi, alors ki ziskaster, personn pa ti pe pran kont.

Li vre pu dir ki sa letid la inn deza byen kumanse par enn lingwis apel B. L. Pudaruth, me selman, so analiz ki li fer, nek li pe fer konparezon avek franse e pa avek bann lezot langaz sort Lafrik u swa Madagaskar. An plis, mem si li pe relev bann prosesis transformasyon ant franse ek kreol, li pa pe donn okenn ipotez eksplikasyon.

Apart sa, ena M. Alleyne, lingwis, li mem inn mazinn enn nide byen pre ek tu seki finn devlope isi, me selman, li pann konstrir enn sistem lor la :

« Letan bann esklav ti pe rod servi langaz franse pu eksprim zot, sertennman, zot ti pe adapte bann fonem franse ki ti ena bann resanblans fonik ek fizyolojik avek zot langaz mem. Sa bann transpor fonik ena enn rol ki mem bann partizan lang-sübstra pa finn kalkile. Anefe, tuzur bann lingwis ti reflesi lor bann diferans ant bann diferan langaz (franse-malgas par ekzanp), e zame zot pa finn gete ki pu popilasyon kapav se bann pwen komin ki nn konte, mem si sa bann pwen komen pena okenn sans pu enn lingwis. »³⁶

Par ekzanp, fonem [z], li paret buku plis prezan dan bann langaz malgas ek swahili (pu swahili aköz inflyans arab), ki dan langaz franse e li paret ki sa bann griy frekansyel ti pu permet, ek lanaliz pepleman bann Maskareny, pruv enn inflians fonetik ek sertitid alors ki ziskaster ti pe inyor li totalman.

Anu pran enn ekzanp plis presi ankor : buku verb franse trwazyem grup, zot fini par silab “endre“ e letan nu retruv zot ekivalan dan kreol, nu get zot terminezon inn transforme sistematikman par enn nuvo fonem «ann» (apprendre/anprann, vendre/vann, descendre/desann, rendre/rann ...), parey pu bann mo franse kuma «gendre», «cendre», bann la inn sibi mem evolisyon («zann, «lasann»), ena usi bann adzektif franse kuma «tendre», ki nn vinn «tann», seki pruv ki ena enn sistem transformasyon. Byen sir, plipar lingwis, zot pu dir ki rezon esansyel sa sanzman la, se inposibilite gany de konsonn dan final bann mo kreol, me selman, nu bizin remarke ki buku mo malgas zot ape finn par son «ann», lerla, nu kapav interpret sa transformasyon kuma li fer parti enn gran travay apropryasyon ki deryer tu sa bann ti sanzman la.³⁷

Dayer, ena buku lezot mo franse ki pa fini par de konsonn e ki pe sibi mem sanzman, seki obliz truv enn lot rezon : plipar bann mo fini par «ande» an franse, malgre ki zot pa termine par de konsonn, zot pe gany mem transformasyon : «demander/dimann, viande/lavyann, amende/lamann, bande/bann, ... Si nu admet ki ena enn proses buki plis larz ki selman inposibilite gany de konsonn dan final enn mo kreol, sa permet nu konpran usi pu kifer enn mo tamil, «iravànam» inn vinn «ravann» dan langaz kreol.

---

³⁶ *Natir sanzman fonetik dan kreol Aiti*, Revue de Linguistique Romane, XXX, 1966, p.303.

³⁷ Nu kapav mazinn mem fenomenn ek enn bann mo ki terminn par «able», sa fonem la pe vinn «able» kuma dan capable/kapav/kaav, final bann mo malgas ki ena sa son la, zot buku buku.

An franse, bann mo ki ena « ng » dan final, zot byin byin rar e plipar letan, zot anprinte ar angle mem, par kont, dan kreol, sa son final la, kapav tann li buku mem, e pa zis aköz enn bann mo angle inn rant dan leksik kreol, me usi parski buku mo afriken, malgas u swa indyen inn rant usi.

Usi mem rezon bizin kritike : bann lingwis, zot pe dir an premye ki aköz bann dub konsonn final byin byin rar dan kreol, pu sa rezon la ki « ongle » inn vinn « zong », « triangle » inn donn « tryang », « épingle » sanze dan « zepeng », me rezon fondamantal kapav buku plis larz letan nu get byen sa kantite mo ki ena dan morisyen e ki termine par sa son la. Malgas pe donn « vavang, murung, malang, tang, ... », indyen pe donn « mang... », usi ena buku buku non sinwa u indyen ki fini par sa *ng* la (Singh, Cheung, ...)

Dan sa nuvo manyer la, langaz morisyin, li pe tann pu reorganiz li dan enn nuvo fason, an fonksyon bann modifikasyon ki nn opere : par ekzanp, «s'asseoir, abuser, amuser, juger et obliger », zot pena buku an komin onivo sonor, me tandi ki zot ekivalan morisyin, «asize, abize, amize, zize, ek oblize », zot form enn grup verb byin koeran.

Seki dimunn inn pran ziskaster zis kuma enn sinplifikasyon langaz franse, enn sort mistek, pu kapav esplik li kuma enn sistem transformasyon buku plis inportan, kot sinplifikasyon aparant, li zwe zis enn rol sirkonstansyel. Si nu le konpran realite lorizinn langaz kreol, li esansyel pu pran kont oralite fondamantal sa langaz la ek dres enn sistem analiz fonetik ki pran tu langaz antye an konsiderasyon e pa mo par mo, kuma etimoloji ti pe fer avan sa. Etimoloji, zisteman, li ti pe minimiz tu bann sanzman form ek son ki nn afekte enn mo franse pu konserv zis rasinn franse aparant.

Si ena dimunn ki kontiny krwar dan evidans bann mo-rasinn franse, li paret purtan evidans ki popilasyon bann Morisyen pa pe viv li, pa pe tann li ditu, si dimunn ankor krwar dan sa lyez la, seki li pe viv enn ilizyon, enn vre nostalzi kolonyal ki pa pe koresponn ek narye andan koze la. Plis pir, krwar dan sa lyez la, li obliz dimunn konserv enn relasyon ek langaz bann met, seki pena okenn sans e seki partisip dan enn krim.

Li paret evidans ki kolaz lartik franse ek tu bann mo morisyen ki kapav, sa pe sanz tutotut sa konsyans rasinn bann mo la ki Morisyen kapav ena.

Kuma B.L. Pudaruth pe dir dan so tez lor kreol morisyen³⁸, « le, la, les, l', de, des, du », zot fini fer parti bann mo morisyen, pa kapav separ zot. « Kumsa mem, bann mo kuma lera, labuzi, lamizik ..., zot sinifikasyon, se pa “le rat, la bougie, la musique”, me byen “rat, bougie, musique”. Dayer, “ra, buzi, mizik”, zot pa mem ekzis dan langaz kreol e zot pena okenn sans dan langaz kreol. Pu dir “le” rat, “la” bougie, etc, bizin pran mo kreol e fer li swiv par determinan “la” : “lera la, labuzi la, lamizik la”, ets. »

Sa le dir ki neserman, inpresyon ki nu pe gany letan nu tann langaz kreol, se ki nu frape par sa kantite mo ki kumans par sa let / la. Letan nu konsilt enn diksyoner, nu gany mem inpresyon : par ekzanp, « la » inn marye kole ek plis ki trwa san mo. Parey mem, ena bann mo kuma « monper », « maser », « matant », pa kapav konsider zot kuma « mon » « per », « ma » « tant », ... Dan kreol morisyen, letan bizin koz lor enn prèt katolik bizin dir « enn monper », savedir ki etimoloji pa prezan dan konsyans plipar dimunn pe koze la. Mem zafer pu « aster » u swa « aswar », okenn morisyen pa pe pans « à cette heure » u « à ce soir », seki le dir ki parante ek bann anset franse pa ekziste dan konsyans lingwistik dimunn ki pe koze la. Anfe, nu kapav konsider ki nu anprezans bann nuvo mo. Kreol « lor » ki tradyir an franse par « sur », « au dessus », li pe vinn depi « là-haut », me ki sann la ki pu kapav disern sa lorizinn la, telman li paret lwin ek franse zordi ?

Enn lot zafer ki byen inportan pu dir, seki, an deor mem lefe ki etimoloji byen difisil pu aplik li lor langaz kreol, anplis sa, tu bann klasman ki etimoloji pe fer, an deor mem kestyon sans bann mo, setadir bann klasifikasyon par adzektif, non, verb, adverb, ...pa valab. Anefe, propyete fondamantal bann langaz kreol, li dan lefe ki sa bann langaz la pa fer bann mo varye, me okontrè, model sa bann langaz la, se ki tuzur zot fer enn manyer pu konserv bann mo invaryab. Dan langaz kreol morisyen par ekzanp, li enn ilizyon pu krwar ki ena bann mo ki zis « verb, adzektif, adverb, ets ». An plis, tu bann varyasyon, kuma pliryel, konzigezon, ...ki rann neser bann modifikasyon an franse, terminezon, ..., an kreol, pa parey, kestyon nom, tan, ... zot asire par bann determinan u swa par bann partikil (konzigezon), ..., seki antrenn lefe ki tu bann mo invaryab. Dayer, li vreman abizif pu koz “ konzigezon ” dan

---

³⁸ Dan *Le Créole Mauricien*, B.L. Pudaruth, edisyon le Printemps, 1993, p. 131 .

langaz kreol, parski verb la zame pa konzige, se pronon ek partikil ki pe asir tu bagaz pu kre bann nosyon tan u nom.

Konsekans invariyabilite tu mo, se ki gramer franse li pena okenn itilite dan langaz kreol. Tu so bann kategori lingwistik fonn, pa servi narye. Kumsa mem, plipar bann mo, etimoloji pe klas zot antanki « adjectifs, verbes, noms, ... », me selman, dan langaz kreol, pa parey, tu bann mo kapav asim plizyer fonksyon : enn verb franse, apre modifikasyon, li kapav vinn enn verb kreol, me li kapav usi asim enn lot fonksyon kuma non, adzektif u mem adveb, depann konteks ek plas ki li pu ena andan fraz la.

An mem tan, langaz kreol, li ena enn kapasite remarkab pu kre bann mo diferan apartir enn sel mo, seki apel miltifonksyonel. Miltifonksyonel, savedir ki, anplis propriete dublaz bann mo (manze/manzmanze), kapav kre bann nuvo mo par enn lot fonksyon ki sa mo la napa ti ena dan franse. Lerla, letan etimoloji pe ramenn tu sa evantay la ar enn sel morasinn, enn sel “etimon”, ena enn mansonz.

Non selman, bann adzektif u bann non franse, zot ti byin kapav vinn bann verb kreol (coquin adjectif/koken verb, la pêche nom/lapes verb, besoin nom/bizin verb, content adjectif/kontan verb, ...) me anplis sa, tu sa bann mo kreol, zot byen kapav asim lezot fonksyon e li inposib ek malonet pu kontiny klas zot dan enn sel kategori (verb, adzektif, ...), dan realite tulezur, se lekotrer mem ki nu zwenn, reg fondamantal langaz kreol, se ki enn mo, li kapav tanto enn verb, tanto enn non, tanto ninport, zis so plas dan fraz kreol ki pu donn li so fonksyon.

Anu pran enn lekzanp : « lager », li kapav enn verb (« mo lager ar twa »), li kapav enn non (« li nn rod lager ar li »), li kapav enn adzektif (« enn zarm lager »), ... Lerla, zot byen kapav mezir inefikasite konsep etimoloji, letan nu kapav truve ki enn mo franse, depann konteks, li byen kapav vinn enn non, enn adzektif, enn adverb, ... tusala an fonksyon dimunn koze. Nu kapav mem al pli lwin ek dir ki « lager », li pa « enn » mo, me an realite, li omwens trwa, kat mo diferan posib (an franse, « guerre, belliqueux, combattre,... »), seki pe miltipliy bann posibilite e rann inposib enn etimoloji ki ti pe ramenn tu sa evantay la ek enn sel morasinn, ek sa sa mo rasinn la pe klas li zis antanki enn sel kategori (nom, verbe, adjectif, adverbe, ets).

Mem fason, repetisyon par dublaz bann mo, li byen kapav kre bann nuvo sans, parey kuma « enn sityasyon lager lager », bizin tradyir li an franse par « électrique », « tendue » u swa « belliqueuse » ...

Etimoloji ki nu viv e etimoloji syantifik

Seki bizin rapel isi, seki etimoloji an zeneral, li ena tandans pa pran okenn kont bann etimoloji popiler ki pa ekzak alors ki sa bann etimoloji la, dimunn viv li vreman. Dan ka presi bann langaz kreol, etimoloji popiler, li kapav inn zwe enn gran rol dan konservasyon enn mo dan leksik. Dayer nu kapav remarke ki sa bann krwazman etimolojik, li pa enn fenomenn ki nn fini met an plas dan kumansman peryod pepleman, li nn kontinye buku apre, ziska zordi : Geerganand Rungoo, li kontan pu not enn zafer dan so lartik inn fek paret dan revu *Langaz Kreol Zordi*³⁹ : «parey kuma lemo “madam“ ti ekziste, “mamzel” ti ekziste. Zot fer “madamwazel” vinn “madam wa madyel”. »

Kumsa mem, person pa nn poz sa kestyon la pu ki fer enn mo ekzis dan leksik kreol e pa enn lot, kifer sann la e pa so sinonim an franse par ekzanp ? Byin sir, tuzur ena enn bann eksplikasyon lor lefe ki tel mo li dan leksik marin sa lepok la, me narye pa pe anpes nu pans ki sertenn filyasyon finn privilezye kont lezot, notaman tu bann pis ekstra-frankofonn ki tuzur finn inyore.

Pa kestyon pu nu tom dan enn ekse invers kot nu pu anil tu etimoloji franse, okontrè, seki nu le remet an kestyon, se lefe ki dimunn krwar ankor dan enn filyasyon inik, enn sel pedigri, nu le kre bann rezon pliryel, miltip, kot sak mo li enn metis kiltirel ant plizyer lorizinn ki nn zwenn ar li. Pu nu ekzaminn sa, pu nu pruv sa ipotez la, li byin itil pu servi bann ka ki poz problem :

Nu tu nu finn tann bann etimoloji fantezis, lor sa bann etimoloji la, nu finn port enn atansyon ek lamizman. Zot ariv ar nu ek enn glisman sans u

---

³⁹ *Within a state of Linguistic Anarchy*

swa enn ti modifikasyon fonetik, parfwa tulde, parfwa mem presk apenn si nu kapav tande, me antuka, enn etimoloji ki dimunn pe koze la, li viv li andan.

Enn fwa, mo finn tann dan koze : « zardin britanik ». Enn lingwis ki ena leksperyans bann langaz roman, byin byin vit, li pu ekart sa ti perl la ek mepri, parski tu dimunn konn zardin botanik Kirpip, okenn dut pa posib tanka vre etimoloji sa mo la. Ofe, pu enn lot langaz ekri, etimoloji ki dimunn viv, li pena okenn inpak lor etimoloji ofisyel ki nek pe servi bann versyon ekri e ki pa admet okenn ambigite. Pu bann langaz kreol, li totalman diferan, okontrer, zis seki dimunn viv ki konte parski nek li ki enn referans. Letan plizyer dimunn inn pronons «zardin britanik», sa etimoloji ki zot pe viv andan, olye li initil, li donn enn sans dan seki zot koze, sa zardin la, pu zot, li enn kreasyon kolonyal bann britanik, «botanique» an tan ki syans bann savan, li na pena okenn rezon pu bann dimunn ki pe koze la.

Zis enn sans ki mo ena pu mwa ki kapav permet mwa gard enn mo dan mo memwar pu lontan, seki « zardin britanik » kapav donn mwa. Sa ekzanp la, li kapav paret pa realis me purtan, li pe koresponn ar seki dimunn viv vreman lor enn peryod lingwistik presi. Konsep etimoloji tradisyonel, li pa tro kapav pran kont tu sa bann rises dan seki dimunn viv ar so langaz. Etimoloji, li deborde dan tu kote, aster li paret turne ver enn sel kote etnosantrik, kote langaz bann lingwis mem ki pe etidye li, setadir plis suvan, kote kiltir oksidantal.

Bann ka resanblans fonetik ant plizyer lang, zot buku. Dan enn sel langaz mem, suvan ena bann mo ki fokus ansam, set enn fenomenn ki bann lingwis konn byen. Par ekzanp, « Banane ! », li vinn evidaman depi « bonne année », me selman, Bernardin de Saint-Pierre, tanka li, li pe rann kont dan so bann not pu lane 1773, ki « bann nwar byen kontan banann. Bann met donn zot enn de lame banann pu zot etrenn ; usi, bann la kont nom banane tris ki zot finn viv an fonksyon bann fet banann ki zot finn ganye. »

Dan koze popiler, dimunn fer parey suvan, bann kontroler pe vinn bann « konvoler » u ankor, bann parlemanter, kapav vinn bann « bel manter ». « Bred gandol », enn plant ki ena fey kapav manze, kapav so non vinn depi « bred d'Angola », me kapav usi, li vinn depi « gondole », lakoz plant la fason so fey puse. Enn ekspresyon « kuma kaka mile », literal, li

pe zwe lor resanblans ant « akimile » ek « kaka mile ». Sa bann atirans enn mo pu enn lot, li byen kuran mem andan enn sel langaz, me li kapav usi ant de langaz, evidaman. Letan morisyen dir « larul » pu franse « la houle », li paret enn lozik parfe, parey pu « enn rule » ki an franse li « un ourlet ». Nu byen kapav truve ki ena la bann konstriksyon etimolozik, purtan lingwis pa pu pran kont sa fenomenn raprosman, atirans enn mo pu enn lot. Ladan, fode nu konpran ki ena tut enn proses pu memoriz bann mo. Letan franse « asticoter » pe vinn « lastike », ena enn konstriksyon enn nuvo etimoloji inkonsyan ek bann nuvo zimaz (asticot franse, ki enn ver de ter, li pe vinn lastik, ki enn lot nide). Sa pe pruv ki seki dimunn viv andan ki esansyel dan etimoloji enn lang oral. Kumsa mem, enn fyanse dan kreol, li kapav vinn enn « konfyanser » kot so sans plis vizib.

Ofe, ninport ki dimunn kapav pratik sa sort kalite apropryasyon la, pena enn lot sime pu nu aprann enn dezyem lang, sakenn sey dan so fason, pu kre so prop sistem rezon, sakenn pe kre so prop mwayin pu anprann vokabiler ek turnir fraz. Par ekzanp, mo mem, mo ti byin interese ar Ch. Baudelaire so vwayaz dan Maurice, lerla, letan mo nn tann koz lor enn tanp apel “Marde Bodler”, dan Vacoas, mo nn menn mo lanket pu kone ki Baudelaire inn al fer laba, u ki rapor sa landrwa la kapav ena ek sa poet ki mo kontan la. Apre enn ti letan e buku lanket, mo nn gany mo repons : ofe so vre non ti “Marday Butler” e li ti pe port sa non la akoz enn menye lontan ki nn desid pu aranz sa premye tanp Vacoas la. Seki mo nn konstate seki vre etimoloji, nek enn sel dimunn lor vin parmi dimunn ki ti pe frekant sa tanp la, ti kapav reponn mwa ek detay. Alor, si enn de lezot kuma mwa ti pu vinn donn enn lot versyon kuma “Mare de Baudelaire”, li ti pu kapav amenn bann rezon eksplikasyon ki ti pu paret byin lezitim.

Si nu pran enn lot ekzanp kontrer ar sann la, sa mo “kas”. Ninport ki dimunn ki kreolofonn dan sosyete morisyen zordi, suvan li krwar ferm ki sa mo la sort depi angle modern, « cash », mo kuran, mo pas-partu, mo ki nu byin bizin pu ninport ki esanz lamone. Donk li paret lozik ki sa ti mo enn silab la, li nn ariv dan Maurice pu servi sinbol tu seki konsern lamone, li paret realis pu pans sa, li paret demontre, pa bizin plis devlopman.

Selman, problem ki ena, seki bann lingwis depi lontan, zot pa tro dakor ek sa pis la e zot inn finn truve ki sa mo la ekzis usi dan Sid lind kot li

servi pu deziny enn tipti koyn lamone ki dimunn ti pe itiliz tulezur. Wit kas ti pe fer enn fanam ek duz fanam enn rupi.

Nu ti pu kapav aster la miltipliy bann ekzanp : badamye, ki tu lingwis kone, li vinn de « badam », enn sort zamann du an hinndi, mo nn truv li ekrir an ba enn gravir Pitot ki ti enn artis morisyin, « bois damier ». Anba enn lot litografi sa mem artis la, mo nn truv ankor « cœur d’amande » dan plas « cardamome », nu « ilayti », alor ki li finn etabli ki sa non « kardamom » la, li vinn depi non enn seleb senn montany ki dan Kanbodj. « Bolom lulu », pu enn Franse, li paret sort direk depi Lafrans, sof ki dan lang hinndi, li usi enn ti bolom fantom. Kumsa mem, ena buku buku mo paralel ant de langaz : « dal », dan langaz popiler, apart lagrin ki nu tu kone, li le dir dernye, byen sir li vinn depi hinndi, me li kapav inn sibi enn paralel ek franse popiler « que dalle ! » ; lekspresyon « do ! », ki tu Morisyen servi dan langaz kuran pu diferan sans dan koze, li kapav sort depi franse « donc », me li kapav sort depi malayalam kot li revinn tultan dan koze. « Fana », kuma nu kone, li sinifye « detri net », li kapav sort depi langaz franse « faner » (sa term la inn pran sans franse « répandre »), li kapav sort depi wolof « fanàl » ki le dir detrir net. « Mandeng », li le dir « menti », li kapav sort depi malgas « mandainga », ki ena mem sans, me li posib ki « ment-dingue » an franse inn zwe enn rol. « Nayba » ki sinonim ek « pena », kapav li nn oper enn paralel ant franse popiler « napa » dan lekspresyon « y’en n’a pas » ek hindi « nayba » (« nay », negasyon ek « ba », gany). Parey pu « paysa » ki sort dan hindi « paisà », enn ti lamone an kwiv, ki nn vinn enn kas an zeneral, kapav li’nn reysi integre fasilman akoz franse « paye ça ».

An verite, tu sa bann etimoloji ki bann lingwis konsider kuma fantezi, pa serye, okontrer, bizin pran zot an kont, parski zot pe koresponn ek enn veki ontolojik langaz dimunn. Sa veki la ki permet apropyasyon leksik par enn kreolofonn ek interkominikabilite ant bann diferan dimunn ki pe koze. Li pa grav pu nu konsider seki vre seki pa vre, di moman ki sa finn servi pu gard enn mo dan memwar sak dimunn ek dan memwar kolektiv. Par kont, si nu eliminn tu sa bann fe langaz la parski nu pa konsider zot pa serye, sa le dir nu bizin pa pran kont sa langaz la ditu, parski langaz la tu so referans li dan oralite pir, sa le dir lerla, ki nu apuy nu rezonnman lor enn filyasyon ekri ki enn ilizyon dan nu lespri kuma dan lespri tu bann dimunn ki konn koz sa langaz la, ofe gard sa referans la, vedir

konstrir enn fiksyon. Si nu fer sa, nu pa pe pran kont enn nuvo posibilite pu eksplik konstriksyon leksik kreol.

Donk, seki kapav paret dan premye tan kuma enn mistek, enn *lapsus lingue*, enn « mayaz lalang », byin sinp ek pa serye (par ekzanp, dan Por Lwi, mo nn tann « baby-sister »), sa kapav ena enn linportans pu eksplik kreasyon leksik kreol : seki mo apel krwazman etimolozik.

Nu kapav pran lezot ekzanp ankore pu al pli lwen dan sa tez la : enn mo byin banal : « seval » dan morisyin zordi, nu tu kone ki lontan dimunn ti pe pronons li « souval ». Okenn eksplikasyon rasyonel pa nn vinn eksplik nu sa bann modifikasyon sonor ki sa mo franse la inn sibi dan ipotez so kreolizasyon. Donk enn sel etimoloji finn pran an kont, etimoloji franse « cheval », zis parski li paret nu byin byin pre lor enn plan fonetik, donk difisil pu renye sa lorizinn la. Alerman, si nu aprann ki dan langaz hova dan Madagaskar, « seval » li « soavaly », nu an drwa lerla pu propoz enn sistem etimoloji buku plis kompleks kot lasurs franse la pa ekarte ditu, me li la o mem tit ki tu bann lezot sistem eksplikasyon e sa bann sistem lerla vinn otomatikman pliryel.

Dan kreol akadyin, par ekzanp, asimilasyon bann mo etranze ki pa franse, li byin kuran e suvan li pas par bann reaktivasyon bann mo ansyin ki nn fini disparet aster : par ekzanp : « chewing-gum », laba zot apel sa « chique de gomme »⁴⁰. Byin sir li paret enn sinp azar asosyasyon nide, me sertenman sa finn zwe enn gran rol dan kreasyon bann langaz kreol kot tu dimunn inn servi so inkonsyan lingwistik pu kre so prop sistem etimoloji, so prop trik pu retruv enn koerans dan langaz, seki finn permet interkominikabilite.

Sak fwa enn lingwis pe zwenn sa sort kalite etimoloji popiler dan konteks langaz ekri, kili franse u angle par ekzanp, li ena tandans pu ekarte zot sistematikman anfaver enn lot lasurs etabli ek sir. Plipar letan, sa lasurs ki etabli la, li nn pas par enn tras ekri. Dan ka presi bann langaz kreol, li tutafe diferan parski nu sitye dan oralite pir e nek oralite ki kapav eksplik lorizinn parski ekri la li tro tigit u swa tro resan. Lakoz sa, bann etimolozis, zot ti ena tandans pran zot referans dan ekri lang-baz parski zis sa ki enn lasurs ekri pu zot.

---

⁴⁰ « chiquer » an franse le dir manz taba

Kumsa mem, ena bann mo ki bann etimolozis zot asosye ek enn mo-rasinn franse parski sa paret zot evidan lor enn plan fonetik, alors ki li pa evidan ditu u swa sa evidan la, bizin demontre. Kumsa mem, ena bann mo dan langaz akadyin⁴¹ kuma «canard-dinde», «debarque-à-terre», «malotru» (ki le dir « mal instruit »), bann lingwis pu konsider zot kuma pann aproksimasyon maladrwa, alors ki zot enn form kreasyon leksikal konpletman detase ek zot mo-rasinn ki apel « étymon ». Tu sa bann fenomenn migrasyon ek zwenn ansamm, ki ena buku dan langaz kreol, zot montre byin kuma sa bann langaz la ena kapasite pu pran bann form, bann kuler, bann nuvo sans, ki byin byin orizinal, ki enn vre dinamik intern, enn lavi prop ar sa langaz la ki pe rann li konpletman diferan ek lang-baz, leksik konpri, anbref, enn langaz.

Rol leksikal sa etimoloji ki nu viv andan

Li pe vinn nesaser pu kre enn nuvo teori ki kapav donn eksplikasyon tu bann krwazman lingwistik, tu sa bann zwenn-ansam ki nu truv dan sa bann langaz la e ki fondamantalman lorizinn bann leksik kreol. Dan sa mem rezonnman la, enn lingwis zordi ki adopte sa bann konklizyon, li inpe oblize les akote sa etimoloji tradisyonel ki pa fonksyon byin ek bann leksik kreol, amwens si li desid pu res dan sa sema enn filyasyon inik, pa pliryel, si li res dan sa perspektiv kolonyal ki pu interpret tu bann sanzman dan leksik kuma bann aproksimasyon ek mistek.⁴²

Dan kad sa nuvo teori la, nu kapav mazinn bann etimoloji pliryel ek plizyer mo-rasinn, pu sa teori la, ofe tu langaz vinn enn lang-substra mem, franse konpri. Nepli ena « lang-baz ». Par ekzanp, « wati-wala » ki

---

⁴¹ langaz dan lwizyann, Etazuni.

⁴² Dayer bizin fer sa remark la ki sa kalite fizyon ekziste usi onivo bann relizyon, mem si pa rekonet ofisyelman :san nu koz vodu aisyen u kandonble brezilyin, dan Maurice, nu finn konstat bann paralel sinkretik popiler kot dimunn interpret enn relizyon an fonksyon enn lot. Par ekzanp, bann bondye indu, pu enn dimunn dan kiltir tamil, suvan zot ena zot korespondan dan kiltir kretyin : Maryamenn/Mari, Sin Misel/Minnsiprin, Sin Jorj/Mardevirin, ...

nu ena an morisyin, ki, kuma nu kone sort dan yolof, li vinn otan depi franse « voici-voilà ».

Enn mo malgas kuma « mouroom » ki ve dir « bred », sertennman, li nn partisip dan kreasyon so desandan kreol, me sertennman parey kuma so versyon tamul ki nn donn « pye u bred murung », usi nu kapav dan sa ka presi, koz de inflyans ki pa franse.

Ena lezot mo ki kapav ilistre sa teori la : « kurpa », an franse, li enn sort « escargot » ek enn kokiy konik, li byin komin dan tu losean indyin. Suvan ti ena dimunn pu krwar ki sa mo la inn sort dan franse norman kot dimunn dir « un court-pas ». Purtan, dan malgas, so non se « kouloupa ». Donk nek enn etimoloji krwaze ki kapav esplik li. Mo « rugay », sistematikman, li raprose ek franse « roux d'ail » (kumans par rusi lay), me person pa pe mazinn tamil « urukay », enn pla kwi ki kumans par fer revinn pom damur, lay, zinzam, zwanyon dan karay). Parey, « Ayo ! », li prezan dan franse dyalektal ek dan tamil, « maf », li suvan raprose ek malgas « mafy », me nu bizin dir ki ena franse « mafflu » ...

« Malang » li enn zafer in pe degutan, sal, malprop, pa terib. Par glisman semantik, kapav franse « malingre » ki le dir feb, frazil inn zwe so rol dan lefe ki sa mo la inn res dan kreol. Li paret mem zafer pu « tchombo » : plipar dimunn, zot krwar dan enn sel versyon franse « tiens bon ! » alors ki enn lorizinn afriken kapav fonksyon usi.⁴³

Enn lot ekzanp kontrer, ki langaz franse pa finn amenn satisfaksyon dan etimoloji, se mo « zorey » ki dan kreol reyone. Sa mo la, li servi pu apel enn dimunn ki nn ne Lafrans e ki nn vinn retabli Larenyon. Ena buku buku teori franko-franse lor sa mo la pu donn li enn etimoloji : 1/ ena dir ki kuma bann franse ki nn vinn Larenyon, zot pa konn koz kreol, lerla zot tultan bizin fer dimunn repete pu zot konpran kitsoz, lakoz sa ki dimunn inn appel zot « zorey »⁴⁴.

2/ ena lezot dimunn dir ki dan letan lontan, bann blan ki ti propriyeter bann esklav, zot inn gany sa non la parski zot inn institye enn pratik barbar kot zot ti pe kup bann zorey enn esklav letan li ti revolte. Lerla sa non la inn servi pu deziny zot.

---

⁴³ mem zafer pu « ayo ! » ki kapav sort dan Lind me ki byin pre ek franse « aïe ! ». Mem zafer pu « tifinn » ki dir dan Lind e ki fonksyon byin mem ek franse « une petite faim ».

⁴⁴ Nu bizin fer enn paralel ek bann Kreol non-anglofonn dan lwizyann ki ti imilye par bann lezot zelev letan sa bann la ti pe apel zot bann « Kis-kee-dee ».

3/ nu, nu propoz enn trwazyem versyon ki pe vinn an konpleman sa bann de lezot la. Dan Pondisheri lontan, li ti enn labitid pu nom bann kolon blan par enn term tamil ki « Djuray », sa mo la servi pu apel enn nob, enn notab.

Kifer zis bann de versyon franse la ki nn privilezye sipa parski nek sa langaz la ki bann lingwis ti pe kone, lerla pa ti ena okenn plas pu lezot ipotez ?⁴⁵

Andey langaz franse, andey « lang-rasinn »

Bann konsekans tu seki nn fek dir la permet nu met an akorite bann analiz lor kiltir kreol ki zot tu pe koz enn metisaz kiltirel fondamantal ek bann analiz lor langaz ki ziskaster, ti pe koz linvers, setadir enn lorizinn franse prinsipalman. Ofe, li pa absird pu dir ki deryer sak mo kreol, andeor enn mo-rasinn franse ki nn deza idantifye, mo franse ki plipar letan li nn modifye dayer, kapav afirme ki ena bann tras enn u plizyer lezot mo-rasinn ki nn pas su silans.

Ena enn vre travay andey lor langaz ki pa nn fer, kili vizavi langaz franse, ki swadizan lang-baz, kili vizavi langaz substra. Sa bann kus arkeolojik la ki kasyet anba bann aparans, pa finn eksplote zame. Anba anba sa leksik la, mem istwar sosyal, mem krim ki nn fer, esklavaz pe truv so paralel andan langaz mem. Enn krim ti komet, li nn les tras, enn dezyem krim inn swiv ki finn konsiste dan negasyon ek disparisyon premye la.

Leksikoloji, li pa nn sap dan sa terer la, okontrer, telman li nn amenn bann elema dan sa tantativ disparisyon la, ki kontinite inn paret re anplas kot langaz bann met ti pe retruv tu so sir-valer la, so referans. « Ninport

---

⁴⁵ Nu bizin dir ki bann non prop fer usi parti sa bann fenomenn fransizasyon atraver kreolizasyon : , Chavry, ala enn non paret byin franse tipik alors ki li sort tamil , «Chavryapen». Sa ka la, li pa izole ditu, par ekzanp Mahé, enn lavil dan Lind ki Mahé de La Bourdonnais inn koloniz dan lane 1725, li ti pe apel «Maihi» ziska sa dat la alors ki depi sa batay la, so lortograf franse inn sanze pu vinn Mahé !

ki proze kolonizasyon ena enn volonte apropryasyon ek dezapropryasyon, destriksyon ek rekonstriksyon, li blize amenn enn proses asimilasyon ek alyenasyon, akiltirasyon ek dekiltirasyon.»⁴⁶ Langaz kreol inn sibi enn vre tantativ ekspropyasyon ki nn sers atak tu kote, san bliye enn teori lingwistik kolonyal ki nn donn popilasyon bann kolon so lorizinn prinsipal. Apre sa, sa teori la inn kre enn kontinite fondamantal ant leksik franse ek leksik kreol, seki, an deor mem mansonz ki li ete, an deor mem lerer ki li konstitye, li enn krim kiltirel ki nn partisip dan tu sa krim esklavaz la.

Kont sa versyon la, li nn ariv ler pu retabli non pa verite la, me omwens, pu oryant bann resers dan bann direksyon ki finn res anfris, seki enn vre skandal.

Raphaël Barquissau, Reyone ti pe dir dan lane 1922⁴⁷ :

« Pa fer nu patwa vinn u langaz tulezur ; li nn ne dan esklavaz, li nn konserv so tras, li nn gat lespri tu bann ki le ek ki bizin vinn lelit. Li bon pu enn ti zistwar lontan, me li degrad nu koze. Marke garde : vre Kreol, avan tu, li enn Franse. »

Nu bizin not sinifikasyon inkonsyan ki ekspresyon « patwa » ena, letan dir li sak zur, dan kreol, sa li enn « pa twa », sak fwa enn mesaz pe glis trankil trankil dan laservel dimunn, kapav kre enn vre problem lingwistik dan mantal dimunn.

Suvan, linpresyon ki dimunn ena, se ki lang la, li pa enn lang, li enn lang gany onte, enn sinp « langaz » (dan franse, ena enn gran diferans ant sa de term la), bizin kasyet li ; dayer tu bann mo pe vinn depi enn lot lang, bann mo la, zot pa pu nu, se bann mo lezot dimunn !

Fondman mem tu bann problem lingwistik dan enn pei kreolofonn, se ki plipar dimunn pe mazinn enn vol, vol enn leksik enn lot lang. Sa lang la ki enn vre lang dan latet dimunn, sa lang la ki kapav apel enn lang. Anefe, si tultan etimoloji pe ramenn ver enn sel lorizinn, sa ve dir ki kapav tu sa bann mo la, zot ankor franse mem, me selman, enn franse modifye, enn move franse, enn franse ki pa drwat, ek enn sintaks plis sinp. Dan sa rezonnman la, ena enn tur paspas, dimunn kreolofonn, li pe vinn enn voler, li bizin kasyet ... Plipar letan, dimunn pa rod koze mem.

---

⁴⁶ in *La Mémoire oubliée*, enn lartik Gérard Fanchin dan « Lesklavaz ek tu so konsekans negativ : Memwar ek veki yer ek zordi » kolok patrone par UNESCO., 1998.

⁴⁷ Dan *Une Colonie colonisatrice*, St Denis.

Langaz franse, kuma dir, li pe viv enn gras, li pe viv lor enn ti nyaz andeor dimunn, sirtu, sipozeman, li sitye dan enn ansestralite manifik. Seki sanse otantik, vre sans sak mo, li repoz lor enn domenn andeor ek lao lao. Mo kreol, li pe return dan so lorizinn mitik e sa lorizinn la, li enn « plis », enn plis ki kapav fasinn dimunn par so prestiz. Sak mo franse, li fini par pran enn stamp ofisyel, enn ilizyon lor enn lorizinn plis lao, plis prop, plis vre, plis presi, plis pir, plis gran nwar, ... Dimunn ki pe koze la, li nepli pans par li mem, ek so bann mo, ek so bann nide ki pu li mem, li pe vinn eksteryer ar li mem.

Ti ena enn vre kontradiksyon ant lefe truv kiltir kreol metise ek truv leksik kreol so lorizinn franse, sa pa ti pe paret enn evidans pu bann intelektuel, okenn nonnsans pa finn relev ladan. Purtan, si nu kapav dir, ena ladan enn etnosantrism ki nn res anplas depi plis ki desan banane e ki fer truv langaz kreol parey kuman enn su fenomenn dan frankofoni, seki li pa ditu e seki permet kontiny inkonsyaman enn krim. Usi bizin reafirm kuma lezot dimunn inn dir byin avan nu, ki langaz kreol, li ti ek li tuzur enn mwayin pu transmet enn sinbolik rezistans, enn langaz memwar kolektiv, li nn rekey an li mem enn eritaz trazik akimile par bann zenerasyon esklav ek maron, ki nn reysi, malgre tu bann tantativ zombifikasyon⁴⁸, kre enn kiltir oral otantik. Me, letan finn dir sa, kuma kapav aksepte ki leksik kreol so lasurs li nek dan franse ? Si dimunn afirm sa, li oblize mepriz tu sa kiltir antye la e li pa pu admet ki ti ena bann deturnman, ek bann apor andeor franse, li pa pu krwar usi, ki langaz kreol, li ena so prop kapasite intern pu kre so prop leksik usi.

Dayer, si nu reflesi byen, sa nide ki ramenn tu kitsoz ar langaz franse, li pa tus zis domenn leksik langaz kreol, li tus usi domenn kiltirel an zeneral. Letan nu pe sers lorizinn bann sirandann, enn zar literer byen kreol mem, presk tuzur, bann kritik pe met so lorizinn franse an avan : « ena enn lekolpanse ki pe tann pu dir ki bann sirandann, zot lorizinn se bann zil. Enn zafer sir, seki zot kapav fyer zot lorizinn franse... »⁴⁹

Nu kapav retruv la bann rezonnman frankosantrik ki tuzur nu finn truv dan etimoloji. Seki esansyel pu nu, se pa nye lefe tel u tel lorizinn, me plito insiste tuzur lor nide ki ziskaster, lezot lorizinn zame pa finn eksplote e li byen domaz. Dan ka bann sirandann, inflyans bann “hain-

---

⁴⁸ Isi, nu rebran par ekspresyon enn konsepsyon, zombi, ki sinyifye « enn dimunn momi », ki so personalite nepli ena, ki nepli vivan mem.

⁴⁹ Chantal Moreau ki'nn deklar sa dan enn buklet lor bann sirandann rodrige.

teny” malgas li paret nu byen inportan usi : sa zar literer ki sirtu pratike dan merina, li enn kreasyon oral, kolektif, pratike pandan bann evennman inportan dan vilaz, kot tu dimunn, dan enn mem lanbyans, sakenn so tur, pe vinn tanto enn oditer, tanto enn kozer.

Vre poezi alevini, “hain-teny”, li usi li enn zwe ant kestyon respons. « Syans langaz », kuma so non malgas sinifye, li lor enn mod devinet ek mister. Li pe rod servi bann zimaz, bann perifraz, bann suzantandi, bann relasyon ki nu inkonsyan pe fer ant bann zafer diferan. Li paret evidan ki nu retruv ladan tu bann ingredyan ki ena dan sirandann.

« Lang-baz », enn konsep bizin zete

Seki nu kapav dir dabor, seki ena buku mo, mem si zot etimoloji franse, zot finn sort zot kad dorizinn. Par ekzanp, ena seki apel bann ti mo paspartu ki kapav kre bann lezot ekspresyon, par ekzanp, “met”, “tir”, “kas”, zot kapav form par konbinezon, enn ta ekspresyon kurant : « met kikenn dan lakle », « met kikenn dan serk », « met kikenn dan siro », « met dan zar », « met dife », « met kraking », « met lak », « met dan duk », ... sitan ekspresyon ena ki nu kapav dir, sans mo « met » dan bann ekspresyon, pa kapav redwir li nek par so sans franse, so fonksyon dan morisyen, li depas konpletman sa sans franse la.

Sa bann ti mo paspartu la, zot fer pu asosye ek lezot verb pu kre bann ekspresyon. Tu bann konbinezon ki zot ape forme ansam, zot kreol net e pa kapav defer zot pu kas zot ande, pretann ena de mo franse ladan. Letan *Ledikasyon pu travayer* inn sey rekolte bann ekzanp ek sa mo « tir » la, pa finn reysi fer letur, inn gany deza plis ki enn trant.

Usi, nu kapav dir ki langaz kreol mem, li ena so prop mod kreasyon leksikal ki pena an franse. Par ekzanp, si nu kone e nu a pe pre sir ki mo franse “marcher”, malgre so deformasyon, li san dut lorizinn mo kreol « marse », sa etimoloji la, li tom net si nu get tu bann derivasyon ki kreol kapav propoz apartir la, ek enn ta kantite nuvo mo ki bann vre kreasyon : « mo marse », « je marche », « mo pe marse », « je marche durablement », « mo mars marse », anfin « mo pe mars marse », tu sa la pa parey e kapav reprodire mem kapasite kreasyon ek tu bann verb ! ...

Sak form verbal, li enn aspe presi, li pe met mo-rasinn la byin lwen. Dayer, bizin enn mo presi dan langaz franse, ki pa pu ena okenn rapor ek sa mo rasinn la, bann mo kuma : “marcher, piétiner, se promener, vagabonder, errer, déambuler, randonner, ...”

Bann paralel ek swahili, u hindi, zot byin reel, repetisyon bann verb dan sa bann langaz la ekziste ek mem efe : “koz koze / sema sema (swahili) parler longuement, discuter), ...

Mem fason, posibilite repet bann mo, sa permet double leksik ki reelman repertorye pwisk “manze” e “manz manze”, ofe, zot de mo diferan ki sakenn ena enn sans diferan. Repet enn verb, sa kapav ena enn valer pu diminye so sans, rann li plis feb : par ekzanp : «chanter» so tradiksyon, li “sante”, tandis ki “chantonner”, li vinn “sant sante”, se ki donk diferan ek premye verb la.⁵⁰

Okontrer, bann verb ki nn retruv zot diminye par zot repetisyon, bann adzektif, tanka zot, repetisyon ena lefe invers, setadir ki li ranfors adzektif la : “nwar nwar” li plis nwar ki “nwar”. Franse la, li, pu rann sa bann nosyon la, li bizin razu enn adverb ki pu intansifye mo la : “noir absolu”. La ankor, swahili fer parey kuma kreol : “blan blan”, “blanchâtre” an franse, li vinn “nyeupe nyeupe”, tanka “pitipiti”, li vinn “kidogo kidogo” dan swahili. Dan sa langaz la, sa bann pratik la, ena buku, parey kuma dan tu bann langaz bantu.

Ant langaz kreol ek langaz afriken, ena lezot paralel kapav fer, kuma konzigezon negativ : « nu napa kontan », enn form tipik dan kreol kot sa prefiks poze avan verb la, nu retruv li ekzaktaman parey dan swahili « ha-tu-pendi », tandis ki franse dir « nous n’aimons pas », ek dub negasyon. Tu sa bann diferans ek franse, kapav esplik zot par enn lot inflyans.

---

⁵⁰ Mark Frew dan enn lartik ki nn paret dan revi *Langaz Kreol zordi*, ki nn bibliye dan lane 2003 par Ledikasyon pu Travayer, sertennman, li ena rezon pu truv dan sa bann repetisyon la bann paralel dan langaz sinwa mandarin ek aka, me bizin sinyal usi ki ena buku lezot langaz ki prosed parey, ki li dan Lind, ki li dan Lafrik. Seki sir, par kontr, se ki franse tanka li, set enn langaz ki pa admet repetisyon, tu repetisyon dan franse, li konsidere kuma enn fot, enn move lekspresyon, enn zafer ki pa estetik ditu e ki bizin evit otan ki posib. Antuka, nu ena tu rezon pu panse ki sa kalite repetisyon la, kili non, adzektif u swa verb, li pa sort dan franse ditu. Lerla, kuma kapav koz manti si dimunn oz ankor dir ki « sant sante » ena enn etimoloji franse, li enn grav erer.

Enn langaz-konbinezon

Langaz kreol, li pa enn lang kot kapav fer bann derivasyon kuma dan franse (« pluie-pluvieux »), li ape proses enn lot fason buku plis sinp, setadir par enn sistem konbinezon de mo kole ansam, (« lapli- enn letan lapli », « letan soley », ...). Lerla, kestyon ki pe poze, li enn sinp problem onete intelektuel : dan « enn letan lapli, ki plis inportan ladan, mo-rasinn franse, « pluie » ek « temps » u swa manyer ki langaz kreol inn kre so prop leksik par de mo marye kole ansam ?

Pu nu, li evidan ki se proses kreol kreasyon konbinezon ki plis fondamantal parski seki konte ladan, se ki langaz kreol pa nn pran mo « pluvieux » ki dan langaz franse, parski li pa ti bizin li ditu e li ti kapav kre so prop nide dan so prop manyer. Si ena dimunn koz etimoloji franse dan sa ka la, sa dimunn la pa onet, li pe fer enn tur paspas pu kuyonn lespri dimunn, fer li krwar leksik la sort dan franse, seki nek amwatye vre u swa pa vre ditu. Ofe, seki konte dan kreol, se kapasite sa langaz la pu transform enn non dan enn adzektif, ofe, se kapasite servi ninport ki mo dan ninport ki sityasyon an fonksyon seki bizin. Konbinezon, li enn prosesis kreasyon leksik ki plis inportan dan sa lan la. Plipar bann mo konpoze an kreol, zot forme lor enn model marye-kole, san ki bizin okenn lyez ant zot, apart zot pozisyon enn par rapor a lot.

« Ganye perdi », li tipik fonksyonman sa puvwar kreasyon, li pe tradir enn sityasyon bes lebra, fatalite u sinp ferple. Byen sir nu kapav konstate prezans de mo-rasinn ki franse, me nu bizin konstat an mem tan, kapasite langaz kreol pu kapav konbinn zot kuma li anvi. Sa prosede ki ena dan langaz kreol pu kapav konbinn tu bann mo ansam, set enn prosede ki depas etimoloji net. Etimoloji, si li ule rann kont sa bann ekspresyon konbine la, li paret pa ase. « Isi laba », li form enn lot exanp sa manyer fer. Parfwa mem, sa prosede kreol la, li pe al telman lwin, ki li kapav kre enn kolaz definitif e kre enn nuvo mo : parey kuma dan « marmunn » ki le dir fwi. Li paret evidan ki dan so lorizinn nu kapav truv enn

lasosyasyon ant « maron » ek « dimunn ». Selman, ki sann la pu kapav dir li onet pu rapros « marmunn » ek franse « marron » ek « du monde » pu esplik li kuma bizin ?

Buku non metye, buku non pye, ..., zot swiv sa prosede kreasyon mo la e langaz kreol so fondman, se invaryabilite mem tu bann mo ki li servi, kili verb (konzigezon pa tus verb), kili non (maskilin/feminin, singilye/pliryel), tu bann posibilite depann ar plas bann mo dan fraz, plas bann mo ant zot ek bann determinan ki presiz tu varyab ki bizin nom, sex, tan, ...

Langaz reyone, li pe dir « pye fig » pu franse « bananier », « pye goyav » pu « goyavier », « pye prinn » pu « prunier », ets. Kumsa mem, par sa trik la, li pa bizin kre bann derive kuma franse pe fer. Nek plas ki bann mo la okip ant zot ki konte e ki permet nu rann sans presi (mo ki an dezyem, li tuzur kalifye premye la).

Enn sinp mo kuma « manze », si nu dub li u swa si nu konbinn li ek lezot mo, li pu kapav sinyifye enn ta mo ki dan franse ena rasinn diferan (“manger”, “denrée”, “victuailles”, “nourriture”, “bouffe”, “se rassasier”, “mangeable”, ...), enn ta pake mo byen byen presi, ki, dan franse, sakenn ena so rasinn apar, alors ki dan kreol, enn sel rasinn, si nu servi li byen, li kapav ena enn randman buku plis gran. Dan langaz kreol, buku verb forme lor sa model la, kuma « turne-vire », « ale-vini », ...

Apropyasyon

Etimoloji, depi tuzur, li repoz sistematikman lor enn model desant, setadir, enn lang anamon pe donn enn mo-rasinn, e depi sa etimon la, bann mo « desann », dapre enn model modifikasyon. Nu panse ki sa model la, li pa aplikab ek bann lang kreol. Anefe, tan kreasyon sa bann lang la, li pa parey, ek sa, rol ki bann dimunn ti ena dan kreasyon langaz la, li diferan. Ofè, nu pa kapav rezonn an term enn sinp « modifikasyon », ki dayer dan lon term, me plito an term anprin ek apropyasyon, lor enn model monte kot bann dimunn pe servi enn materyo « lang » ki zot forse koste sak zur. Akoz esklavaz mem, enn

bann mo ti byen neserer pu gany kominikasyon vit vit, nek bizin mazinn bann lord ek komandman ki bann met, bann marin ek bann susef ti pe done. Depi dela, kapav truve ki buku mo, sirtu plipar bann « verb » aksyon, zot sort dan vokabiler bann term marinn.⁵¹

Li paret evidan ki buku bann term marinn franse inn pas dan kreol, li paret banal pu dir li. Selman, seki bizin remarke, se ki tu sa leksik maritim, zordi, li integre dan enn konteks pa marin ditu ditu.⁵² « Rise » pa le dir redwir lavwal, « varang », li pa enn pyes dibwa dan sarpant navir. Letan Morisyen dir « viv lor bos », li pa sir si li kone li pe servi enn term marinn franse ...

Si tu sa bann mo la ekzis dan langaz kreol, li pa dan enn shema « modifikasyon », li plito dan enn kad apropryasyon, zeneralizasyon, eksplwatasyon enn leksik dan enn konteks diferan. Kumsa mem, « delarge », « devire », dan konversasyon kuran (« mo lipye inn devire »), zot nepli ena kitsoz an komin ek bann term marinn franse.

Nu pa bizin bliye ki dan kumansman kolonizasyon bann zil, enn peryod kot kreol paret, esklavaz, li pa ankor dan enn konteks plantasyon, me linvers seki plipar dimunn mazine, li plito dan enn iniver maritim ek dan lepor.

Kumsa mem, « pus bor » (« faire la cour ») u « vey bor » (dimunn oportinis), zot nepli ena an komin ek konteks kot sa bann mo la finn rant dan leksik. Sa bann mo la, sa bann ekspresyon la, zot enn prev ki ena enn lot konteks kot zot pe reservi zordi, seki implik ki ti ena enn vre travay zeneralizasyon, konparezon, ekstansyon, enn travay ki esansyel dan kreasyon enn leksik, nepli kapav konsider sann la kuma enn sin akizasyon, me plito fode konsider sa leksik kuma enn apropryasyon.

« Bann langaz bann esklav zot mama, zot zwe enn gran rol dan devlopman striktir sintaks kreol ek dan sans bann mo dan pijinn, bann mo ki finn anprunte dan lang-baz, zot ena enn lot sans aster, enn sans ki nek pu kiltir bann grup dimunn oprime. »⁵³

---

⁵¹ Enn fe ki suvan, plipar dimunn pa pe kone, se ki dan 17em syek, buku esklav ti abor bann bato e ti pe partisip dan bann manev navigasyon.

⁵² In ti pe kuma dan franse zordi, « démarrer », li pena okenn pwen komin ek « dés-amarrer » ki purtan so lorizinn.

⁵³ *Bilinguisme et bilinguisme*, J.F. Baissac, p. 256.

An definitiv, an konklizyon sa ti letid la, seki nu le dir seki sa konsep « lang-baz » la, pa kapav konserv li, li perime, gard li, sa le dir kontiny bann interpretasyon ki swa rasis, swa etnosantrik, kot dimunn fer sanblan krwar ki tu diferans ek leksik franse, li zis mistek.

Bann tez iniversalis

Pu tu dimunn ki etidye langaz kreol, li evidan ki tez profeser D. Bickerton, konsernan lorizinn bann diferan lang kreol, li nn kre enn vre sanzman dan bann letid kreolis sa bann dis dernye lane la. Anefe, ipotez enn proses iniversalis, li paret esansyel dan eksplikasyon lefe ki ena bann konstant lingwistik ki nn devlope dan plizyer landrwa lor later, san ki sa bann landrwa ti an kontak (Karaïb, Osean Indyen, ...).

Nu panse ki si sa aspe iniversalis ekziste, li posib pu donn li enn eksplikasyon, me li pa sertin ki bann tez Noam Chomsky lor nosyon grammer iniversel, setadir nide ki langaz, li enn kompetans spesifik ki ekziste avan nu nesans, pa sir ki sa pu kapav donn nu enn eksplikasyon lor sistem lingwistik langaz kreol.

San nu devlop plis, nu ena kik rezon pu nu pa al ver sa tip rezonnman ki met lanfaz lor pre-nesans e ki byen suvan pe nuri bann tez reaksyoner.⁵⁴ Dan letan lontan, karakter « langaz zanfàn », li ti pe fer parti bann tez lor lang kreol an zeneral, telman ki enn bann lingwis inn atribye aparisyon langaz kreol ar « baby-talk ».

Pu nu, karakter byen sofistike e an mem tan byen sinp ki ena dan tu langaz kreol, li pa permet nu fer sa kalite raprosman la, an tu ka pa san risk. Nide ki kapav ena enn sistem natirel pu eksprim bann nosyon tan e ki sa sistem, li ankre andan nu laservel, li enn pozisyon byen byen determinis.

---

⁵⁴ Plipar bann kreolis sinser, zot paret inyor lefe ki Noam Chomsky inn flerte pandan lontan avek bann nezonazi, notaman, li nn fer prefas bann liv e partisip dan bann edisyon ekstrem drwat dan Lerop, apel "La Vieille Taupe". Tusala pu dir bizin fer tansyon ek bann tez ki pe koz lor determinis byozolik e ki pe interese ar sa pa par azar.

Purtan, letan N. Chomsky inn met lanfaz lor bann faktor sinplifikasyon ek zeneralizasyon, li nn met ledwa lor bann proses ki iniversel e ki anba nu gramatikalite, anba anba sakenn nu fraz ki nu pe dir, bann striktir ki pe fonksyonne mem letan nu koze. Selman, letan li nn truv sa, narye pa dir nu ki sa bann reg la zot ena enn karakter « neronal » andan nu laser vel.

Par ekzanp, mem lepok ek N. Chomsky, ti ena enn lot lingwis, A. Martinet, li, li nn ratas sa bann striktir iniversel ek enn pir konsepsyon ekonomik, san ki li nn bizin met sa lor ledwa nu laser vel.

Sans nu bann fraz, li antyerman determine par konteks nu pe koze. Eski nu bizin rabes konteks anba enn striktir serebral ki pli for ? Sa kestyon la byen byen inportan mem parski li desid direktman si nu met an premye sosyete la u swa sistem serebral dan lorizinn langaz. Leksplikasyon D. Bickerton par enn sort “byo-program” ki kapav lorizinn langaz kreol, li met aspe istorik an segon. Nu ena enn model alternatif ki kapav esplik bann aspe iniversalis, e met lanfaz lor konteks san ramenn tu ek laser vel dimunn, se esplikasyon ki pe pas par esklavaz.

Dayer, nide D. Bickerton lor enn “bio-programme” ki fikse andan nu laser vel avan mem nu nn pran nesans, nide enn retur bann lang kreol ver enn pre-langaz, enn pre-langaz nu bann anset, kuma D. Bickerton pe mazinn li, tu sa bann konsepsyon, sertenman pu rekumans nuri bann nide stereotip ki nek ti pe dimann sa pu resorti. Nu pa pu ekrir isi nu bann dezakor, zot buku e zot serye, anu plito donn direk enn propozisyon esplikasyon lorizinn langaz kreol, zisteman apartir sa bann panse ki nu nn fek devlope lor etimoloji langaz kreol :

Ofe, si nu rezim tu bann tre lingwistik ki nu finn esplik pli lao, sa pe amenn nu enn bann propyete fondamantal ki karakteristik bann lang kreol : rediksyon bann kategori gramatikal obligatwar, pliralite bann sans interlang, elarzisman bann etimon, maksimizasyon bann posibilite eksplwatasyon enn mo-rasinn, ekstansyon bann sans posib pu enn mo, san omonim e san konfizyon, maryaz de mo ansam pu sort enn nuvo mo, redublaz bann mo pu kre enn bann lezot, absans konzizezon verb, me determinan plase avan, ets.

Si nu replas nu dan enn konteks interlingwistik forse, kot, bizin dir, bann popilasyon ti ena deza enn bagaz lingwistik kosto (seki pu nu pe anil

ipotez enn byo-program, e rann sinplis ek inexak enn retur ver enn pre-langaz), si nu get byen bann nesosite sirviv, tu sa la inn obliz pu kre enn nuvo medyem esanz kominikasyon, enn nuvo mwayin konstrikasyon sosyal, lerla nu kapav mazinn fasilman ki tu sa bann nuvote lingwistik ki zenyal, difisil pu truv zot fer parti enn retur an aryer. O kontrer, nu truv la enn ansamm byen presi kot tu bann nyans , tu bann detay inn vinn posib, kuma pu ninport ki lang modern, nu panse ki tu sa bann invansyon lingwistik kapav truv enn esplikasyon global dan resers “pli tipti nosyon an komin”.

Seki nu pe tann par la, se nide ki tu seki nu finn dekrir pli lao kapav esplike par enn rezon ekonomik, seki nu kapav apel enn veritab « **ekonomi lingwistik** » setadir kapasite pu kre bann model sintaksik ek leksikal lor enn baz seki asir pli gran randman efektif. Anefe, tu seki nu finn dekrir dan sa letid la, finalman, li paret kreasyon lor enn gran skel, enn sort sistem estra perfeksyone pu permet dimunn transmet tu bann detay, tu bann presizyon ki tu lang transmet, enn sort dispozitif ki kut byen byen tiginn an term komplikasyon.

Gramer, parey kuma leksik kreol, zot ena enn performans ki pa komin ditu, zot kapav rann kont maksimom detay ek enn manyer ki plis sinp posib e an plis sa, ek bann posibilite zeneralizasyon pli gran e pli sistematik ki nu kapav truve. Kumsa mem, sintaks kreol, li byin byin kurt, pli kurt ki kapav, setadir ki li ena enn tipti nom reg pu kapav rann kont tu ka posib.

Sa sintaks la, li pran kont sirtu plas ki bann mo ena ant zot, manyer enn la vinn avan lot la, manyer zot ape swiv ansam, manyer zot anbwate ansam dan enn fraz. Sa kalite sintaks la, li byin spesyal si nu konpar li ek sintaks bann lang fleksyonel kuma franse. Anefe, lang kreol, li fer ekonomi tu bann ti zuti koordinasyon ek tu bann terminezon ki pe modifye bann mo. O kontrer, langaz kreol, li pe poz invaryabilite bann mo kuma enn prinsip de baz.

Model ki nu propoz isi, li afirm ki tu sa bann pli tipti zafer an komin ant plizyer lang, li pe sort depi nesosite enn relasyon ekonomik dan esanz lingwistik, tu sa la zis aköz seki istwar inn obliz dimunn truv enn sistem plis performan dan ekspresyon fraz la, plis rantab dan evantay posibilite ekspresyon, anfin, plis pratik parski plis kapav permet dimunn aprann li vit ek gard li an memwar.

Kumsa mem, sistem konzizezon, siper perfeksyone, li permet tu detay dan seki dimunn le dir, li estra sinp⁵⁵ e pu aprann li, pena so dezyem. Ofe, esansyel so fonksyonman, kapav aprann ek kapav servi byen byen vit, anplis sa, kapav aprann li san bizin pas par lekritir, kapav esplik li ninport ki dimunn dan enn sel apremidi, seki sinifye ki sa sistem ena enn rantabilite inkrwayab.⁵⁶

Tanka sistem leksikal morisyen, li usi, li posed enn produktivite enorm, li byen zenyal mem, parski avek enn sel mo, kapav form plis ki dis varyab byen presi san ki bizin memoriz bann nuvo mo, seki pe ofer sa langaz la enn evantay posibilite kaziman infini. Pu nu li paret kler ki sa rantabilite ekonomik dan lingwistik, li pe koresponn ek enn nesosite istorik vizavi bann kontrint oblize : buku lorizinn diferan, letan konte, efikasite nesoser tudswit, tu sa la dan enn leksperyans kot bann zanfan ek bann paran melanze. Sa esplikasyon la, li pa bizin servi enn rezon « neronnal » kot enn mekanis laservel ki parey pu tu dimunn ti bliz zot pas par sa sime la.

Ti ena enn nesosite pratik pu dimunn kapav zwenn ansam, ti ena enn irzans vital pu kominike, ti bizin transmet bann konesans ek tu bann “know-how”, e tu sa dan enn konteks esklavaz, pu nu li ase pu esplik kreasyon enn baz an komin, « a minima », pli vit e plis efikas ki kapav. Li byen posib ki sa nesosite, sa relasyon ekonomik ar langaz, inn bliz amenn bann sema sintaksik ek leksikal ki iniversel e ki pu kapav reparaet ninport ki moman dan enn konteks parey. Dan kad sa esplikasyon la, li paret evidan ki bann zanfan inn zwe enn rol byen byen esansyel pu fer an sort ki enn pijinn inn vinn enn lang kreol, bann zanfan ki sertenman inn reysi amenn fiksasyon langaz la, me sa pa bliz nu panse ki enn mekanism otomatik dan laservel dimunn ki’nn servi pu sa pasaz la.

Nu byen blize admet, si nu reparaet lekzanp franse ki, plipar bann indikasyon tan, zar ek nom, zot pa la nek parski ena enn bon rezon ki zistifye par ekspresyon, tu sa bann mark la dan diskur, zot usi la antan ki

---

⁵⁵Atansyon, enn sistem sinp, pa le dir enn sistem an rediksyon. Anefe, si nu konpar sistem konzizezon kreol ek sistem konzizezon franse, li paret evidan, mem si nu kone ki dimunn pu soke, li sir ki sistem morisyen amenn buku plis posibilite ki sistem franse. B.L. Pudaruth, dan so liv lor kreol morisyen, li kont 24 posibilite konbinezon bann partikil « ti, pu, finn, ava, pe » e sa, alors ki li nn bly partikil « fek » (pase pros).

⁵⁶Okontrè, langaz franse, si nu konpar li, li rann tu detay usi, me selman so konzizezon telman kompleks ki plipar dimunn bizin buku lane pu pratik li. Apre sa, byen difisil pu aprann li san pas par lekritir.

zot pe fer nu kone kot dimunn sitye lor skel yerarsi sosyal. Ofe dayer, dan franse, plipar bann mark zot pa nesaser dan sa sans la ki plizyer pe ravway nu mem mesaz, enn sel pa ase, bizin akord tu ansam ek remark tu mark ki bizin ena. Nivo rantabilite leksikal, li pa terib parski konplik lavi dimunn, me nivo estetik ek nivo sosyal, li zwe enn gran rol parski tu yerarsi sosyal vizib atraver ekspresyon oral ki dimunn kapav ena (par ekzanp, dimunn so pozisyon sosyal, pas par bann sistem lyezon ant bann mo dan fraz franse).

Okontrer, lang kreol, li pa bizin sa bann mark, sa bann siny, li debriy li tre byen san tu sa la, li viz efikasite pratik atraver eliminasyon tu seki pa nesaser, li viz ekspresyon direk. Byen sir, mark sosyal li ekziste, me li nn reporte lor enn lot langaz ki ena enn stati privelezye u diferan, ki zwe enn rol dan seleksyon sosyal, setadir langaz franse. Sa repor lor enn lot langaz pe kre diglosi.

Gramer ek sintaks, leksik mem, kapav konsider zot an term « prodiktivite » lingwistik : tu bann dispozitif ki bann lang kreol inn met anplas, bizin konsider zot an term pli bon randman (kili lor enn plan ekspresyon, kili kestyon asimilasyon, rapidite pu anprann). Form dublaz bann mo, kili konsern adzektif, kili konsern non, kili konsern verb, prepozisyon (andan andan / secrètement, sournoisement), li enn ekzanp rantabilizasyon maksimom leksik kreol. Mem manyer, bann mo ki ena bann silab reduble, parey kuma dan « tonton », « bonbon », zot buku plis dan kreol. Sa kapav esplik par bann rezon memorizasyon plis fasil ek par enn manyer imit enn zanimo so kri, ...⁵⁷, tuzur pu kapav gard li pli byen dan memwar.

Anplas nu pu servi langaz kreol so listwar pu permet nu esplik tu bann lang zot lorizinn, seki bann lingwis fer depi plis ki san banane, san zot mem pran kont lefe fondamantal ki tu bann popilasyon ki nn amenn par fors dan Maurice, zot tu ti ena sakenn so lang, zot tu ti ena bann konsep mon, zar, tan, mem si sakenn so manyer esprim li dan so langaz ti byen byen diferan, nu panse ki tusala pe kre enn fose enorm ant sa bann popilasyon la ek popilasyon Homo sapiens ki nn invariant langaz depi narnye e pa kone pandan kumye syek.

---

⁵⁷ Tekték, gunugunu, sursuri ...

Pu nu, okontrer, si nu interese lor aspe istorik langaz kreol ek so plas dan listwar limanite, nu panse ki aspe plis inportan e plis inkrwayab, se ki langaz kreol pe interes lavenir tu bann lang e pa nu pase.

Li pa par azar si lang angle inn ariv partu lor later. Nu pa pu kontes lefe ki sa konkret la ena enn aspe strikteman kolonyal, me anplis sa, nu panse ki langaz angle, se langaz pli pre ek langaz kreol an term non leksikal : abandon bann diferan zar, absans deklinezon, sinplifikasyon konzizezon (apart verb iregilye). Usi, Dev Virahsawmy ena byen rezon pu not sa resanblans la.

Si nu konsider listwar an zeneral, nu kapav tras enn model antan ki enn gran gran vag pe travers nu listwar pu al ver enn form kreolizasyon zeneral tu bann lang. Nek mazinn tu bann sanzman ki finn mark pasaz latin/franse, an term sinplifikasyon, lerla u kapav mazinn sa bann sanzman la e integ zot dan enn trazektwar buku pli gran.

Byen sir, ena lezot aspe bizin pran kont e dan kur term, ena buku frin sosyal, kiltirel, akademik, ki pe retard tu sa bann sanzman, me selman, sa pa anpes ki lor enn long peryod, tu sa bann sanzman pu inevitab. Dan sa ipotez la, langaz kreol, anplas li fer nu replonz dan nu bann rasinn preistorik, li ape prozet nu dan enn lavenir lingwistik pu tu limanite. To u tar, tu bann lang pu vinn sinplifye e oblize amenn ver enn sema ki bann sosyete kreol ti kone dan enn tan byin limite aköz enn konteks oblize. Anplas enn retur an aryer, kreol an avans dan sa tandans global ki pa kapav truve dan kur term.

Ofe, pu ninport ki dimunn ki konn byen kreol morisyen, si zot get byen tu bann posibilite ekspresyon sa lang la an konparezon ekonomi bann mwayen ki bizin pu ekspresim zot, li enn model rantabilite lingwistik fenomenal.

S. Freud ek etid lingwistik lor langaz kreol

Dayer, nu bizin depas lingwistik pir e plis ankor, leksikoloji an partikilye, bizin servi lezot konsep kuma sikanaliz par ekzanp (enn

sizestyon). Par ekzanp, bann nide ki dan sa liv seleb ki Dr. S. Freud inn ekrire *Psychopathologie de la vie quotidienne* ki kapav servi usi pu nu sey konpran listwar langaz kreol. Dan sak mo kreol, ena plizyer kasyet, plipar letan, nek enn mo franse ki nn dekuver, me ena lezot. Me kili enn mo franse, kili enn mo afriken, indyin u malgas, ena enn ubli fondamantal. Dapre sikanaliz, li pa posib pu konsider sa kuma enn evennman aksidantel, « nu pa bliy kitsoz san ena enn rezon pu sa ». Dan enn sertenn fason, konsernan leksik kreol, li posib pu koz « enn bliye aktif ». Li posib pu konsider ki dan buku ka, sa de eleman la, setadir seki refule, seki nu kasyet ek seki nuvo, seki pe servi pu kasyet, zot fonksyonn ansam, ena enn asosyasyon, ena bann rapor sere ant sa bann de eleman la, ena bann konteni ki ena relasyon ant zot.

Tanka sa fenomenn refulman la, kuma kapav li nn konsern tut enn popilasyon an antye ? Bann fenomenn «mayaz lalang », olye nu pans zot kuma bann fenomenn individyel, S. Freud li mem inn kre enn teori lor bann ubli kolektif ki byin interesan :

«enn non, li finn bliye aköz li rapel enn kitsoz dezagreab, swa parski li asosye ek enn lot non, ki kapav koz enn santiman dezagreab. Donk, pu reproduwir enn non, kapav gany trub, swa aköz zot mem e seki zot ule dir, swa aköz bann asosyasyon ki zot kapav koze, asosyasyon ki plis u mwens lwen ek mo la».

«Mo le atir latansyon mo leker lor lefe ki bliye, li pa nek enn zafer enn sel dimunn, li enn zafer byin byin kontazyè. » ... «parfwa mem, ena bann form ubli ki pa tus plizyer dimunn, kapav tus plizyer mo usi, setadir enn ubli enn non ki pa kapav retronv ditu parski tu bann lezot mo ki dabitid nu asosye ek sa mo la, zot finn fonn dan memwar, zot usi ! Kumsa mem, nu kapav dir ki ubli, li kapav etann enn mo lor lot, seki pruv lekzistans enn obstak difisil pu ekarte. »

Kumsa mem, dan leksikoloji frankosantrik, li posib get enn konstriksyon mantal, enn fiksyon ki apel mo-rasinn/mo-baryer (parey kuma ena bann «suvènr/baryer» dan sikanaliz Freud) ki pe rod sibstitye lezot inpresyon, lezot langaz, ki kapav la me ki byin byin refule, kasyet kasyet. Ranplasman enn mo par enn lot, li parey kuma enn parol perdi ki nn les zis so tras. Li parey kuma enn prezans/absans, enn langaz andan enn lot langaz, zis sa ki sa tras minimal la inn lese. Dayer, dan mekanism “lapsüs”, kuma Freud inn dekrir li, li ti servi mem mo ki servi pu dekrir sityasyon kreolizasyon , setadir : mo anbalao, antisipasyon, anpyetman,

kole apre, azut, kontaminasyon, ranplasman, fizyon, ..., tu bann term ki nu retruv dan ekritir sikanalis.

Si nu kapav transfer bann mekanism ki fonksyonn dan mayaz lalang lor tu bann prosis ubli ek tu bann prosis refulman ki ena dan leksik kreol, res pu pruv enn koz pu tu sa, me nu panse ki Freud li mem inn fer devlopman ki kapav servi la ankor :

«M. A. Pick inn sit tut enn seri bann oter ki finn admet bann inflyans afektivite lor memwar dimunn, zot tu rekonet plis u mwens ki ubli, li enn zafer ki servi defann nu kont seki fer nu sufer. Selman, personn pa finn dekrir sa fenomenn ek so koz kuma F. Nietzsche inn fer dan enn so bann panse kurt kurt : *(Au delà du Bien et du Mal)* : «*Mo konsyans pe dir :Mwa ki nn fer sa. Me mo lamurprop li li pe dir : Li inposib ki mo nn fer sa. E mo lamurprop res san pitye. Dan final, mo memwar ki sede.* »

Esklavaz ek lang kreol

Sa kekyon ki sa sibstitisyon enn mo par enn lot atraver plizyer lang-sibstra, se kekyon realite enn sans kasyet deryer se ki pa truve : dayer pu sa rezon la em ki bann grek inn apel siny ekri “sema” ki le dir usi “tonbo”. Bizin rapel isi ki pu Platon, langaz inn ne dan kilt pu bann mor e pa selman dan bit nom enn kitsoz. Lagrot ki Platon pe dekrir dan so fame liv, li byen byen rann kont sa maronaz lingwistik ki nu pe koze la, langaz inn servi refiz ek proteksyon kont enn barbari, enn repons kolektif kont alyenasyon idantiter.

Get byen anblem lil Maurice, get byen zis lor enn plan lingwistik, ena enn dodo, kuma enn sinbol andemik lokal, li reprezant enn disparisyon istorik, enn fantasm, enn tras pase lil Maurice ki finn disparet me ki tuzur byen prezan, apre sa, ena enn serf, mamifer inporte, nuvo espes dan nuvo lil Maurice.

Dan ka konteks esklavaz, dan lorizinn nesans bann nuvo langaz, plis ki zame, sa bann interpretasyon sinbolik kapav ena enn sans, langaz la li port enn dey lezot langaz , lezot parol, ki nn fini perdi, ki li ti bizin ranplase.

Dayer, pa bliye, sa mo « tret » la, li fer pans enn problematik esanz lingwistik (an franse, « traïter », « négocier »).

Plis ki zame, dan ka liniver esklavaz ki lorizinn enn nuvo langaz ki apel langaz kreol, sa interpretasyon sinbolik ki Platon pe fer, li ena enn sans for, langaz la, li pe port enn dey an li mem, enn dey plizyer lezot langaz, enn dey lezot parol ki nn perdi pu tuzur e ki nuvo langaz inn ranplase.

Pu sa viktim la, inkonsyan li opoze ar tu sa bann proze alyenasyon, sa tantativ zombifikasyon la, finalman, li resi truv enn solisyon, alors ki pe paret ki tu sime bare. Pu resi depas sa bi inkonsyan la, fode ofe kitsoz pli for ki enn proze konsyan : bizin enn operasyon mantal ki pu kapav fer sa inkonsyan rant dan pansé konsyan avek so form tras inaktif ki li ena me ki purtan byin la. Apre tusala, kapav sumet nide ki teori “lapsüs” ek teori freudyenn lor ubli, tu seki Freud inn dir lor sibstitisyon ek rememorizasyon, sa kapav permet nu analiz tu bann fenomenn ki nu finn dekrir pli lao : kritik kreasyon enn teori romanosantrik lor lorizinn langaz kreol, antan ki tantativ pu sibstitye langaz kolon ar kreol ek tu lezot lang-sibstra, negasyon tu kreasyon ki bann esklav inn aport dan kreasyon lingwistik ek leksikal langaz kreol, sibstitisyon enn lorizinn monoling, inik san pran kont lorizinn reel pliryel leksik kreol, resers sistematik bann filyasyon ek bann mo-rasinn inik ...

Si nu get byin, nu kapav sey analiz langaz atraver sa prism la pu nu konpran pli byin tu seki konsern problematik ubli ek sibstitisyon. Nu konsyan ki buku dimunn pu kapav truv sa tro orizinal u swa pa serye, me ena enn zafer fode pa nu bliye ki dan tu sa kestyon la, nu pe koz enn krim e dan sa krim la ena enn dimansyon kiltirel byin gran.

Rapel u sa fraz Freud dan konklizyon so *Psychopathologie de la vie quotidienne* , « Li bon pu nu kone usi ki tu seki nu krwar finn bliye, ankor la. »

Bibliographie

- Les Pirates à Madagascar aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Hubert Deschamps, 1949.
- Une Colonie colonisatrice*, trois études sur l'œuvre de la Réunion, Raphaël Barquissau, 1922, St Denis de la Réunion.
- Bourbon des origines jusqu'en 1714*, J. Barassin, St Denis, 1953.
- L'esclavage à Bourbon avant l'application du Code Noir de 1723*, J. Barassin, in Recueil Trimestriel, nouvelle série n°2. Nérac, 1957.
- Etude sur les origines extérieures de la population de Bourbon*, J. Barassin, in Bulletin de L'Académie de La Réunion, 1959-60, vol.19, Nérac, 1961, pp.5-38.
- A. Lougnon, *Le Mouvement maritime aux îles de France et de Bourbon pendant les premières années du règne de Louis XV (1727-1735)*, 1958.
- L'Isle de France au moment de la rétrocession au roi (1767)*, d'après la correspondance du Gouverneur Dumas et de l'Intendant Poivre, par A. Reussner, Société d'Histoire des Colonies françaises, 1931.
- 1715-1978. Isle de France-Ile Maurice*, une évocation des relations franco-mauriciennes, Musée de la Marine, Paris, 1978.
- Histoire des Français dans l'Inde depuis la fondation de Pondichéry jusqu'à la prise de cette ville (1674-1741)*, Lieutenant Colonel Malleson, Société bibliographique, Paris, 1874.
- Le Créole dans l'univers*, J. Faine, Port-au-Prince, 1939.
- Les Parlers créoles des Mascareignes*, A. Dietrich, in *Romania*, XX, 1892, pp.216-277.
- L'île Maurice, île de la francophonie*, C. de Rauville, in *Vie et Langage*, n°186, 1967.
- Lexique des mauricianismes à éviter*, C. de Rauville, Le Livre mauricien, 1967.
- Vingt zolies zistoires Missié Lafontaine dans créole Maurice*, X. Lejuge de Segrais, 1939, Port-Louis.
- Langaz Kreol Zordi Colloquium on Mauritian Creole*, Ledikasyon pu travayer, Port-Louis, Mauritius, 2002.
- Créoles et Langues africaines : comparaison des structures verbales*, A. Bentolila, thèse de IIIe cycle, 1970, Paris.
- Le Créole, Structure, Statut et Origine*, Albert Valdman, Klincksieck, Paris, 1978.

- La Formation de la Langue Française*, Jacques Allières, Presses Universitaires de France.
- Cours de Linguistique Générale*, Ferdinand de Saussure, 1916.
- Principes de Phonologie*, N.S. Troubetzkoy
- L'Homme de Paroles*, Claude Hagège, Folio, Fayard, 1985.
- Economie des Changements Phonétiques*, Traité de phonologie diachronique, éditions Francke, Berne, 1955.
- Introduction à la Grammaire Générative*, Nicolas Ruwet, éditions Plon, Paris, 1967.
- Syntactic Structures*, Noam Chomsky, éditions Mouton, La Haye, 1957.
- Les Jardins de Corail*, Bronislaw Malinowski, éditions Fr. Maspéro, Paris.
- Etude sur le Patois Créole Mauricien*, C. Baissac, Slatkine Reprints, Genève, 1976.
- Petits Entretiens sur notre Patois*, Savinien Meredac, in « Centenaire de la Société des Arts et des Sciences de l'Ile Maurice (1829-1929) », pp.107-145, Port-Louis, 1929.
- Relation de parenté des langues créoles*, Revue des Etudes Indo-européennes, 1938.
- Le Lexique du Parler Créole de la Réunion*, R. Chaudenson, éd. Honoré Champion, Paris, 1974.
- Dictionnaire du Créole mauricien*, Ph. Baker, V.Y. Hookoomsing, Paris, 1987.
- Analyse structurale du créole guyanais*, Marguerite Saint-Jacques Fauquenoy, éd. Klincksieck, Paris, 1972.
- Psychopathologie de la vie quotidienne*, S. Freud, Payot, Paris, 1971.
- Eloge de la Créolité*, In *Praise of Creoleness*, Jean Bernabé, Patrick Chamoiseau, Raphaël Confiant, Gallimard, Paris, 1989.
- Revi Kiltir Kreol*, Nelson Mandela Centre for African Culture, n°1, Port-Louis, février 2002.
- Le Français et les Siècles*, Cl. Hagège, éd. Odile Jacob, Paris.
- Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*, Guillaume Thomas Raynal, Genève, 1781.
- Petite Histoire de l'Ile Bourbon*, Presses Universitaires de France, Paris, 1937.
- Cadjins et Créoles en Louisiane*, Patrick Griolet, 1986.
- Structures étymologiques du Lexique français*, Pierre Guiraud, 1967.
- La Nature du changement phonétique dans le créole d'Haïti*, M. Alleyne, in « Revue de Linguistique romane », XXX, 1966, pp.279-303.

- La malgachisation des emprunts aux langues européennes*, J. Dez, in « *Annales de l'Université de Madagascar*, 1964, n°3 et n°4.
- Dictionnaire malgache-français et français-malgache*, 1658.
- Le créole mauricien*, phonétique et phonologie, Thèse de B.L. Pudaruth, Université Paul Valéry, Montpellier, 1972.
- Les créoles*, *Le Langage*, P. Perego, encyclopédie de la Pléiade, Gallimard, 1968.
- Isle de France Créole*, Philip Baker, Chris Corne, Ann Arbor, Michigan, Karoma, 1982.
- Creole Languages & the Bioprogram*, Derek Bickerton, in Newmeyer, 1988.
- Sous l'invocation de Saint Jérôme*, Valéry Larbaud, éd. Gallimard.
- La lexicologie*, Alain Rey, éd. Klincksieck
- Principes de phonologie*, N.S. Troubetzkoy, éd. Klincksieck.